

DİYALEKTİK

İNSANİ POTANSİYEL

Güçler ve İhtiyaçlar
Bilinç
Etkinlik
Sosyallik
Beklenmedik Sonuçlar

YABANCILAŞMA

Yabancılaşmanın Unsurları
Yabancılaşmadan Yol Açtığı Yıkımlar
Özgürleşme

KAPİTALİST TOPLUMUN YAPILARI

Metalar
Sermaye
Özel Mülkiyet
Sosyal Sınıf

KAPİTALİST TOPLUMUN KÜLTÜREL YANLARI

Sınıf Bilinci ve Yanlış Bilinç
İdeoloji

MARX'IN EKONOMİSİ: BİR ÖRNEK-OLAY ARAŞTIRMASI

Uzun zamandır sosyolojik teori ile Karl Marx'ın (1818-1883) çalışması arasında rahatsız ve tuhaf bir ilişki yaşanmıştır. Dünyanın bazı kesimlerinde, en azından 'soğuk savaş'ın (görünürde) sonuna kadar, sosyolojik teori fiilen Marksist ve neo-Marksist teoriyle özdeşti; ve dünyanın diğer kesimlerinde (en belirgin biçimde ABD'de) Marx (en azından yakın dönemlere kadar) önemli bir sosyolojik düşünür olarak görmezlikten gelindi. Doğu Avrupa'da, Marx'ın etkisi, en azından yakın zamanlara kadar, oldukça kuvvetliydi; sosyolojik teori büyük ölçüde farklı geleneksel ve neo-Marksist düşünce biçimlerine indirgendi. Batı Avrupa'da, Marx'ın etkisi oldukça farklılık sergiliyordu. Batı Avrupalı bazı sosyologlara göre, Marx olumlu geniş bir etkiye sahipti; diğerleri sosyolojik teorilerini özellikle Marksist teori *karşısında* biçimlendirdiler. Birleşik Devletlerde, 1960'lardan önceki sosyolog teorisyenler (C. Wright Mills gibi çok az istisna dışında) Marx'ın düşüncelerini görmezlikten gelme, hakkında bilgi edinmeme ve hatta düşmanca bir tavır sergilediler. Örneğin, Birleşik Devletlerde Talcott Parsons, büyük boy teoriyi (grand theory) yeniden canlandıran kitabında (1937, 1949) Marx'ın çalışmasına çok az yer ayırdı, ancak onun çalışmasında Emile Durkheim, Max Weber ve özellikle Vilfredo Pareto'ya yüzlerce sayfa ayırdı. Çoğu Amerikalı teorisyen Marx'ı *bilimsel* sosyolojik teorinin gelişimine çok az katkıda bulunan bir ideolog olarak gördü. Bununla beraber, 1960'larda, genç Amerikan sosyologlar –en azından, kısmen vatandaşlık hakları konusundaki kişisel deneyimleri, Vietnam Savaşı karşıtı hareketler ve öğrenci hakları hareketi nedeniyle– Marx'a bir sosyolog teorisyen olarak büyük önem vermeye başladılar. Bu değişimin bir ürünü, gerçekte bir sosyolog olmasa bile Marx'ın çalışmasında bir sosyoloji bulunduğunu öne süren Henri Lefebvre'in (1968) kitabı oldu. 1960'ların sonlarından itibaren, Marksist ve neo-Marksist teoriyi Amerikan sosyolojik teoriyle bütünleştirme yönünde ciddi bir çaba yaşanırken, dünyanın diğer kesimlerinde Marx'ın etkisi bazı alanlarda kuvvetle ve artarak sürdü. Her ne kadar Marx'a direnç bazı Amerikan sosyologlar arasında devam etse bile, çoğu düşünür artık ona sosyolojik düşüncenin devleri arasında haklı bir yer verme arzusundadır.

Komünist toplumların yakın dönemdeki başarısızlığı ve daha kapitalist bir toplumsal yapıya dönmeleri Marksist teorinin sosyolojideki rolünün bu yaşanan gelişmeler ışığında sorgulanmasını gerektirdi. Yüzeyde, bu değişimler bize, sosyologların Marksist teoriye karşı ilgilerinde temel dü-

zeyde bir azalmayla karşılaşacağımızı ima eder görünür. Gerçekte bu, özellikle yeni teorisyenlerin modern kapitalist toplumlardaki problemlere cevap bulmak için muhtemelen Marx'a daha az dönmelerine yol açacaktır. Ancak, Marksist sosyolojiden uzaklaşma, birkaç nedenle, muhtemelen sınırlı düzeyde kalacaktır.

İlk olarak, Marksist bir perspektifi benimseyen çoğu sosyolog ona karşı derin ve oldukça eski bir bağlılık içindeydi (ve onlara göre, Marx'ın ilke ve ideallerinden oldukça uzak olan bu toplumlardaki değişikliklerin Marksizm'i değiştirme ihtimali yoktu). İkinci ve ilişkili olarak, Marx'ın çoğu düşüncesi farklı sosyolojik perspektiflerle bütünleşmiştir (...) ve onlar sadece komünist blok-taki başarısızlık nedeniyle bir kenara atılmayacaklardır. Üçüncü ve en önemlisi bu bölümün tezini oluşturur: daha büyük önemde olan, Marx'ın ekonomik teorisi değil *sosyolojik* teorisidir. Göreceğimiz üzere, Marx, sadece kapitalist toplumlar ve onların ekonomik sistemlerini değil, aynı zamanda *herhangi bir* toplumu analiz etmekte kullanılacak soyut, tutarlı ve büyük ölçüde ikna edici bir sosyolojik teori geliştirmiştir. Sosyolojik teori, komünist toplumlarla bağlantı içinde oluşmadığı ve gerçekte onlarla çeliştiği için, komünist dünyadaki yeni gelişmelerden zarar görmemiştir. Marx'ın sosyolojik teorisinin etki alanı ve zarafeti sosyologları kendine çekmeye devam edecektir.

Hem ilkel-Marksist hem de karşı-Marksist birçok öğrenci (ve bazı akademisyenler) Marx'tan disiplinin tarihindeki önde gelen teorisyenlerden biri olarak sözü edilmesini şaşkıncı bulabilir. Karşı-Marksist bir eğilim içinde sosyalleşmiş veya benzer yönelimdeki kitle iletişim araçlarından etkilenmiş uzmanlar, Marx'ın, ideolojik bağlılıkları ciddi bir bilimsel teori üretmesini engelleyen kana susamış bir radikal olduğuna inanarak yetmişlerdir. Bu masalın temizlenmesi ciddi bilim insanları için temel önemdedir ve ona iki temelde itiraz edilebilir. Benzer şekilde, ilkel-Marksist uzmanlara, Marx'ı bir sosyolog olarak görmenin yerinde bir davranış olduğu gösterilebilir.

İdeolojik yönelimi nedeniyle Marx'ın bir sosyolog olmadığını söyleyen Marksizm karşıtlarına iki şekilde itiraz edilebilir. İlk olarak, her ne kadar, Marx'ın yaklaşımı ideolojisinden büyük ölçüde etkilenmiş olsa bile, *tüm* sosyolog teorisyenlerin ideolojik bir eğilime sahip olduklarını kabul etmek önemlidir. Bu tez, Marx için olduğu kadar Comte, Spencer, Durkheim, Weber ve Simmel için de doğrudur. 'Değerden arınık' sosyolojik bir teori yoktur. Sosyologlar toplumsal olgular hakkında teoriler oluştururken tamamen tarafsız olmakta zorlanırlar ve kabul veya itiraf etsek de etmesek de gerçek budur. Nitekim, Marx'ın sosyolojik teorisinin ideolojik olduğu doğrudur, ancak bu özelliği onu küçümsemeyi gerektirmez, zira bu özellik diğer *tüm* sosyolojik teoriler için de söz konusudur. Marx ile diğer sosyolog teorisyenler arasındaki *temel* fark, onun, yaptığı çalışmanın ideolojik karakterini saklamak için hiçbir girişimde bulunmamasıdır; gerçekte, göreceğimiz gibi, bu özellik onun teorileştirme girişimlerine dâhil olmuştur.

İkinci olarak, Marx, teorileştirme girişimlerinde açıkça ideolojik davranışa bile, onun gözü kanlı bir fanatik olduğu şeklindeki yaygın görüş kabul edilemez. Bu bölümde de göreceğimiz gibi, Marx, kapitalizm koşullarında işçi sınıfı arasında tanık olduğu acı ve sömürüden derinden etkilenmiş bir hümanistti. Hümanizmi, onu, halkın geniş çoğunluğunun sömürüldüğü ekonomik sistemi yıkacak ve daha insanî bir sosyalist toplumun yaratılmasına yol açacak bir devrim çağrısına yöneltti. Marx, her ne kadar devrim çağrısında bulunsun da, değişimin kanlı olması *zorunluluğuna* inanmıyordu. Sosyalizme barışçı yolla geçmek mümkündü; ve hümanist eğilimleri göz önüne alınırsa, bu onun için açıkça en arzu edilebilir eylemdi.

Bu noktalar, okuyucular arasındaki Marksizm'e karşı bazı kuşkuları azaltabilse bile, ilkel-Marksistler bunlarla tatmin olmayacaklardır. Bu öğrenciler Marx'ın bir 'sosyolog' olarak adlandırılmasının büyük ölçüde sınırlayıcı olduğu itirazında bulunabilirler. Onlara göre, Marx basit bir kategorileştirmeye gelmez, zira o aynı zamanda bir düşünür, devrimci, elkitapları yayınlayan birisi, bir gazeteci, siyaset bilimcisi, bir diyalektçi vb.dir. Marx'ın, çalışmaları çok farklı uğraşlar içindeki insanlar için cazip, kompleks bir düşünür olduğu doğrudur, ancak Marx'a uygun düşen birçok etiket arasında sosyolog da *vardır*. Biz, Marx'ın düşüncesinin ... sosyolojiyle ilgili unsurlarıyla ilgileniliriz.

Bu noktada üzerinde durulması gereken ve Marx'ın farklı yorumcuları arasında yapılan bir başka tartışma daha vardır. Birçok neo-Marksist teori bulunmaktadır ve onlar arasındaki farklılıkların çoğunun nedeni, Marx'ın teorisini farklı biçimlerde yorumlamalarıdır. Örneğin, bazıları Marx'ın

insanî potansiyel üzerine erken dönem çalışmasını vurgular ve diğer tüm çalışmalarının kaynağının burası olduğunu ve onların birbirleriyle tutarlılık içinde olduklarını düşünür (...). Diğerleri, Marx'ın toplumsal yapılar, özellikle ekonomik yapılar üzerine daha sonraki çalışmalarını vurgular ve bu çalışmaların onun insan tabiatı üzerine ilk dönem, büyük ölçüde felsefî çalışmasından bağımsız ve hatta farklı olduğunu düşünür (...). Bu bölüm, Marx'ın insanî potansiyel üzerine erken dönem çalışması ile kapitalist toplumun yapıları üzerine daha sonraki çalışması arasında hiçbir kopukluk veya çelişki olmadığı öncülü üzerine kuruludur. Marx'ın düşünme tarzına (diyalektiğe) genel bir girişten sonra, onun insanî potansiyelle ilgili görüşlerine bakacağız ve ardından bu görüşlerin onun genel toplumsal yapılar üzerine daha sonraki çalışmayla ilişkisini göstereceğiz.

DİYALEKTİK

Marx diyalektik mantık tarzını Hegel'den almıştır. Ancak, Hegel düşüncelere odaklanırken, Marx diyalektik yaklaşımını maddi dünya içinde konumlandırmaya çalıştı. Bu temel önemde bir dönüşümdür, zira bu yaklaşım, Marx'ın diyalektiği felsefenin alanı dışına çıkartıp, bazılarının –toplumsal ilişkileri maddi dünyada var oldukları haliyle araştıran– bir toplumsal ilişkiler bilimi olarak gördüğü bir alana taşınmasını mümkün kılmıştır. Diyalektik yaklaşım çoğu sosyologun benimsediği düşünme biçiminden oldukça farklı olsa bile, Marx'ın çalışmasını sosyolojiyle önemli ölçüde ilişkili kılan maddi toplumsal ilişkiler üzerine bu yoğunlaşmadır (...).

Diyalektik analizin iki temel özelliği çoğu sosyolojik düşünceyle keskin karşıtlık içindedir. İlk olarak, diyalektik analiz yöntemi toplumsal dünyanın farklı parçaları arasında basit, tekyönlü neden sonuç ilişkisi görmez. Diyalektik yaklaşımı benimseyen bir düşünür için, toplumsal etkiler, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde düşünenlerin sandıklarının aksine, asla basitçe belirli bir yönde ilerlemez. Diyalektikçi için, bir faktör bir başkası üzerinde bir etkiye sahip olabilir, ancak muhtemelen aynı şekilde ikinci faktör de ötekisi üzerinde eşanlı bir etkide bulunacaktır. Örneğin, proletaryanın kapitalist tarafından artan sömürsü işçilerin giderek daha doyumsuz ve militan hale gelmelerine yol açabilir, ancak proletaryanın giderek daha militanlaşması kapitalistlerin işçilerin direnişini kırmak için daha da sömürücü bir tepki içine girmesine yol açabilecektir. Bu düşünme biçimi, diyalektikçinin toplumsal dünyadaki nedensel ilişkileri asla dikkate almadığı anlamına gelmez. Aksine, diyalektik tarzda düşünenlerin, nedensellikten söz ettiklerinde, her zaman, içinde yer aldıkları toplumsal hayatın bütünlüğü kadar, toplumsal faktörler arasındaki karşılıklı ilişkileri de vurguladıkları anlamına gelir.

Diyalektik analizin ikinci temel özelliği, çoğu çağdaş sosyolojik düşünceyle arasının açık olmasıdır. Diyalektik analizde, özellikle Marx'ın analizinde toplumsal değerler toplumsal olgulardan ayrılamaz. Çoğu sosyolog, kendi değerlerinin toplumsal dünyadaki olgular hakkındaki araştırmalarından ayrılabilmesine ve ayrılması gerektiğine inanır. Diyalektik tarzda düşünenler, değerlerin toplumsal dünyayla ilgili araştırmalardan uzak tutulmasının imkânsız olmakla kalmayıp, aynı zamanda arzu edilmeyen bir şey olduğuna da inanırlar: zira bu tutum, araştırmacıların karşılaştıkları problemlere cevap ararken insanlara verecek çok az şeyi olan tarafsız, insan-dışı bir sosyoloji üretmektedir. Toplumsal olguların değer yüklü olması nedeniyle, olgular ve değerler kaçınılmaz olarak iç içe geçmişlerdir. Nitekim Marx için, kapitalizmdeki iki temel sınıf –(ayrıca ‘kapitalistler’ olarak adlandırdığı) burjuvazi ve proletarya (işçiler)– üzerine analizde tarafsız olmak imkânsızdır, hatta bu mümkün olsa bile arzu edilir bir şey değildir. Örneğin Marx, *Kapital*'de (1867), kapitalistlerden işçilerin kanını emen insan şeklindeki kurtlar ve vampirler olarak söz eder ve kötü durumdaki proletaryaya sempatik bakar. Ancak, Marx'ın araştırdığı şeye duygusal bağlılığı onun tespitlerinin geçersiz olduğunu göstermez. Hatta, Marx'ın bu konulardaki taraflı düşüncelerinin kendine kapitalist toplumun doğası hakkında benzersiz bir öngörü sağladığı öne sürülebilir. Daha az tutkulu bir araştırmacı sistemin dinamiklerini daha az derinden araştırabilir. Gerçekte, bilim insanların çalışmaları incelenmesi, tarafsız bir bilim insanı fikrinin büyük ölçüde bir masal olduğu ve en iyi bilim insanların kendi fikirleri konusunda daha tutkulu olduklarını ve onlara daha bağlı olduklarını göstermektedir.

Diyalektiğin yukarıdaki temel özelliklerinden ikisi de, Marx'ın, toplumsal dünyadaki fenomenler arasında kesin ve değişmez bölünme çizgileri olmadığı görüşünü yansıtır. Marx, toplumsal dün-

yanın farklı bileşenlerinin kademeli ve fark edilmeyecek biçimde içine geçtiklerine inanır. Nitekim, iki temel ilgisini dikkate alırsak, Marx kapitalistler ve proletaryanın açıkça birbirinden ayrılmayıp, aksine kademeli olarak iç içe geçtiklerini öne sürecektir. Bu, ya iki sınıf arasında yer alan veya bir sınıftan ötekine geçen çok sayıda insanın olması demektir (bir kapitalist haline dönüşen başarılı bir işçi; başarısız olan ve işçi sınıfına katılan bir kapitalist).

Diyalektik yaklaşım taraftarları, ayrıca, *ilişkisel* bir dünya görüşünü benimserler. Onlar toplumsal dünyanın farklı yanları içindeki ve onlar arasındaki ilişkilere odaklanırlar. Nitekim onlar, bürokrasiyi ele alırken onun yapılanmasına karışan farklı toplumsal ilişkilere bakarlar. Bireyler arasındaki ilişkiler, insan grupları arasındaki ilişkiler ve organizasyonun farklı alt-birimleri arasındaki (örneğin, personel bölümü ve mühendislik bölümü arasındaki) ilişkiler, bunların tümü, diyalektik düşünürün ciddi incelemesi altına alınacaktır. Ek olarak, bir diyalektikçi asla bir toplumsal birimi bir diğerinden soyutlayarak incelemeyi sevmez. Nitekim belirli bir bürokrasi ile toplumsal dünyadaki diğer farklı birimler arasındaki ilişki onun temel ilgisini oluşturacaktır.

Diyalektikçiler sadece *çağdaş* dünyadaki toplumsal olgular arasındaki ilişkilerle değil, aynı zamanda hem *geçmiş* hem de *gelecekteki* toplumsal olguların bu çağdaş gerçekliklerle olan ilişkisiyle de ilgilenirler. Bu diyalektik yaklaşım sosyoloji için iki ayrı sonuca sahiptir. İlk olarak, diyalektik tarzda düşünen bir sosyolog, Marx'ın modern kapitalizmin kaynakları üzerine araştırmasında olduğu gibi, çağdaş dünyanın tarihsel kaynaklarıyla ilgilenecektir. Gerçekte, diyalektik tarzda düşünenler, modern sosyolojiyi daha fazla tarihsel araştırma yapmadığı için eleştirirler. Marx'ın düşüncesine bu konuda iyi bir örnek, 'Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brümeri' adlı çalışmasındaki ünlü sözdür:

İnsanlar kendi tarihlerini yaparlar, ancak onu sadece istedikleri şekilde yapmazlar; onu kendi seçtikleri koşullarda değil, aksine doğrudan geçmişten gelen koşullar altında yaparlar. Tüm bir ölü kuşaklar geleneği canlı beyinde bir karabasan gibi ağırlığını hissettirir.

(Marx, 1852)

İkinci olarak, diyalektikçiler toplumun gelecekteki yönelimiyle ilgilenirler. Geleceğe bu ilgi, diyalektik sosyolojinin doğası gereği politik olmasının temel nedenlerinden birini oluşturur. O, geleceğin dünyası hakkındaki bir tasavvurdur ve söz konusu dünyaya varlık kazandıracak pratik etkinliklerle ilgilidir. Diyalektikçiler, gelecekteki dünyanın doğasını kavramaya çalışırken, çağdaş dünyanın dikkatli araştırılmasından çok şey öğrenileceğine inanırlar. Onlara göre, toplumsal değişme potansiyel halde bulunan şeyin açığa çıkmasıdır ve geleceğin kaynakları bugünde yer almaktadır. Marx'tan bir örnek alırsak, modern kapitalizmin üretim araçlarından yoksun proletaryası sosyalist bir toplumdaki tüm insanların neye benzeyeceğinin bir modelidir. Sosyalizmde üretim araçlarında özel mülkiyet yoktur. Bu durum, insanların özel elbiseleri, televizyonları ve arabaları olmayacağı anlamına gelmez, daha ziyade o, herhangi bir sınıfın sınıflı yapıya ve şirket yapısına çağdaş kapitalizmde olduğu gibi hâkim olamayacağı ve onların sahibi olamayacağı anlamına gelir.

Ancak, diyalektikçilerin, geleceğin potansiyel halde bulunan şeyin açığa çıkması olduğuna inandıklarını söylerken, dünyanın gelecekteki yönünün önceden belirlenmiş ve değişmez olduğunu savunan determinist görüşü ima *etmiyoruz*. Diyalektiğin temel doğası determinist bir yönelimi engeller. Toplumsal fenomenler sürekli eylem ve karşı eylem halinde oldukları için, toplumsal dünya basit determinist bir modele sığdırılmaz. Gelecek, çağdaş ancak kaçınılmaz olmayan bazı modeller üzerine *kurulabilir*. Marksistler, geleceğin sosyalizmde olduğunu düşünüyor, ancak proletaryanın pasif bir biçimde sadece onun gelmesini bekleyemeyeceğine inanıyorlardı. Onun gelmesi için sıkı çalışmak zorundaydılar ve onun gerçekleşeceğini garanti eden hiçbir sözleşme yoktur.

Determinist düşünmeye karşı bu soğuk tutum, iyi bilinen –tez, antitez, sentez aşamalarından oluşan– diyalektik modeli kabaca çarpıtır. Bu basit model, toplumsal bir olgunun kaçınılmaz olarak karşıt bir form yarattığını ve bu ikisi arasındaki çatışmanın kaçınılmaz olarak yeni, sentez niteliğinde bir forma yol açtığını ima eder. *Ancak, gerçek dünyada, kaçınılmazlıklar yoktur*. Ayrıca, toplumsal olgular kolayca basit bir biçimde tez, antitez ve sentez kategorilerine bölünemez. Diyalektikçi çok genel düzeydeki soyutlamalardan ziyade gerçek ilişkileri araştırmakla ilgilenir. Marx'ı Hegel'den uzaklaşmaya iten bu çok genel düzeyde soyutlamalara karşı soğukluktur ve bu tavrı onu günümüzde de tez, antitez, sentez şeklindeki bu tür bir aşırı basitleştirmeyi reddetmeye itecektir.

Marx kapitalistler ve proletarya arasındaki çatışmayı analiz etti; ve her ne kadar o bir devrimi ve nihayetinde yeni bir toplum biçimini öngörse bile, bunun kaçınılmaz bir süreç olduğunu düşünmedi. Eğer sosyalizm gerçekleşecekse proletarya onun gelmesi için çalışmalı ve mücadele etmelidir. Ancak, işçiler uğruna mücadele ettiklerinde bile bu sisteme geçemeyebilirler. Kapitalistlerin eylemleri işçi sınıfını parçalanmaya itmiş ve bu da bir işçi sınıfı ayaklanmasını engellemiştir.

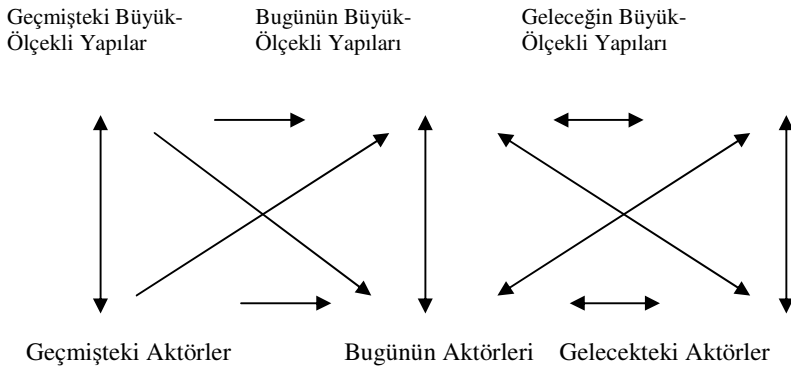
Belki de diyalektik hakkında en iyi bilinen şey onun *çatışma* ve *çelişki*yle ilişkisidir. Bu, siyasal bir programa olduğu kadar değişme sürecine ilgi de dâhil, bazı sonuçlara yol açar. Ancak burada önemli olan, diyalektiğin –farklı toplumsal gerçeklik düzeylerinin kendi içinde tutarlı bir bütüne düzgün bir biçimde karışma biçimlerine yönelik daha geleneksel sosyolojik ilgiden ziyade– bu toplumsal gerçeklik düzeyleri arasındaki çatışma ve çelişkilere karşı bir ilgi yaratmış olmasıdır. Marx kapitalist ideolojilerin onların öznel çıkarlarıyla nasıl iç içe geçtiğinin farkında olsa da, kapitalistlerin ve proletaryanın çıkarlarının yarattığı büyük-ölçekli yapılar arasındaki çatışma ve benzeri sorunlara yoğunlaştı.

Marx'a göre, kapitalizmin nihaî çelişkisi muhtemelen burjuvazi ve proletarya arasındaki ilişkide yer alır. Marx'ın sözleriyle, burjuvazi proletaryayı üretir; ve kapitalistler bu sınıfı üretir ve genişletirken kendi mezar kazıcılarını yaratmaktadırlar. Kapitalistler işçileri emek-zamanlarını çok düşük ücretler karşılığında satmaya zorlayarak proletaryayı yaratırlar. Kapitalizm genişlerken sömürülen işçilerin miktarı ve sömürü dereceleri artar. Yükselen sömürü düzeyi proletaryanın gittikçe daha fazla direncine yol açar. Direnç daha fazla sömürü ve baskıya sebep olur ve muhtemel sonuç iki sınıf arasında bir karşılaşma, Marx'a göre, muhtemelen proletaryanın kazanacağı bir karşılaşmadır.

Marx için gelecekteki komünist toplum önemli olmasına rağmen, onun komünist dünya hakkında çok az tasvirlerde bulunması ilginçtir. Gerçekte o, geleceğin toplumuyla ilgili hayalî tasvirler yapan ütopyacı sosyalistleri eleştirmekteydi. Marx için, en önemli görev, çağdaş kapitalist toplumun eleştirel analizidir. O, bu eleştirinin kapitalizmi yıkıp, yeni bir sosyalist dünyanın ortaya çıkış koşullarını yaratacağına inanıyordu. Kapitalizm bir kez aşıldığında komünist toplumu kurmaya zaman olacaktı.

Diyalektik tarzda düşünenler, genelde (Marx'ta olduğu gibi) toplumsal yapılarla ve toplum içindeki aktörlerle ve ayrıca aktörler ve toplumsal yapılar arasındaki diyalektik ilişkilerle ilgilendiler. Ancak, diyalektik yöntem bundan daha karmaşıktır; zira, önceden gördüğümüz gibi, diyalektikçi geçmiş, bugünü ve gelecekteki koşulları göz önünde bulundurur ve bu işlemi hem aktörler hem de yapılara uygular. Şekil 2.1 bu oldukça kompleks ve sofistike perspektifin basitleştirilmiş şematik bir sunumudur.

ŞEKİL 2.1 Sosyolojik Açıdan İlişkili Diyalektiğin Şematik Sunumu

Marx'ın çalışmasında Şekil 2.1'dekine benzer bir model kullanıldığı yeterince açıktır. O, temel sosyal analiz düzeyleri arasındaki süregelen etkileşimi yerli yerine oturtur. Örneğin, Marx ve Engels'in sözleriyle, "İnsanların koşulları şekillendirmesi *gibi* koşullar da insanları şekillendirir". Lefebvre, bu yüzden, Marx'ın düşüncesinin merkezinde insanlar arası ilişkiler ve onların yarattıkları büyük-ölçekli yapıların yer aldığını öne sürerken tamamen haklıydı. Bu büyük-ölçekli yapılar bir

yanda insanların kendilerini ifade etmelerine yardımcı olurken, öte yandan insanlığa karşı ciddi bir tehdit oluştururlar.

Marx, diyalektiğe ve özellikle büyük-ölçekli yapılar ve aktörler arasındaki diyalektik ilişkiye genel bağlılığına rağmen, daha ziyade ilgisini kapitalist toplumsal yapılara yoğunlaştırdı. Bu ilgi, kısmen, Marx'ın devrimci değişime yol açmak için kapitalist yapıları incelemeye ve eleştirmeye iten siyasal ilgilerine bağlanabilir. Bu bölümün büyükçe bir kısmı Marx'ın kapitalist yapılar analizinin tartışılmasına ayrılmıştır. Ancak, bunları analize başlamadan önce, konuya Marx'ın toplumsal gerçekliğin daha mikro yanlarıyla ilişkili düşünceleriyle başlamamız gerekmektedir. Marx, kapitalist toplumsal yapılar üzerine eleştirel analizini aktörler, eylem ve etkileşim hakkındaki öncülleri üzerine kurar.

İNSANÎ POTANSİYEL

Marx'ın düşüncesinin temelini insanların (veya kendi deyiimiyle, *insan türünün*) potansiyeli hakkında görüşleri oluşturur. Ona göre insanlar, kapitalist döneme kadar, nihayetinde ne olabilecekleri konusu üzerinde düşünmediler. Kapitalizmden önceki toplumların doğası insanların kendi potansiyellerini gerçekleştirmeleri konusunda oldukça acımasızdı. Bu dönemde insanlar sadece yeterli besin, barınak ve korunma sağlayacak daha üst kapasitelere ulaşmaya çalışmışlardı. Kapitalizm bu problemlerden bazılarını çöze bile, insanların kendi insanî potansiyellerini gerçekleştirmelerini sağlayacak bir çevre için oldukça baskıcı bir yapıdaydı. Marx, komünizmin insanların potansiyellerini tam olarak ifade etmeye başlayabilecekleri türden bir ortam sağlayacağı umudu ve inancındaydı. Nitekim Marx insanî potansiyeli ayrıntılarıyla betimleyemezdi, zira o, henüz tamamen gelişmeye ve en uygun şekilde ifade edilmeye uygun değildi. Marx'ın kapitalist toplum eleştirisi, kısmen, onun, “insanların bir kez kapitalizmin zincirlerinden kurtulacakları ve kendilerini komünizmin kısıtlayıcı bağlardan uzak ortamında ifade edebilecekleri düşüncesi” üzerine kurulmuştu.

Güçler ve İhtiyaçlar

Marx'ın insanî potansiyel anlayışının temellerini onun insanların güçleri ve ihtiyaçları hakkındaki düşünceleri oluşturur. *Güçler* insanların yetileri, yetenekleri ve kapasiteleri olarak tanımlanabilir. Marksist sistemde, insanî güçler basitçe onların hâlihazırda ne olduklarını değil, aksine aynı zamanda tarihte ne olduklarını ve bu koşulların değiştiği gelecekte ne olabileceklerini anlatır. *İhtiyaçlar* insanların genellikle doğrudan ulaşamadıkları şeyler için hissettikleri arzulardır. İhtiyaçlar –güçler gibi– insanların içinde yer aldıkları toplumsal ortamdan önemli ölçüde etkilenir. İnsanî güçler ve ihtiyaçlar kavramları en mikro düzeyde bile bir bütün olarak genel toplumsal ortam dikate alınmadan tartışılmaz.

Doğal güçler ve ihtiyaçlar ve türsel güçler ve ihtiyaçların birbirinden ayrılması gerekir. Özetle, *doğal* güçler ve ihtiyaçlar diğer hayvanlarla ortakken, *türsel* güçler ve ihtiyaçlar sadece insana özgüdür. Doğal güçler ve ihtiyaçlar aslında bizim için fazla ilginç değildir, zira, Bertell Ollman'ın belirttiği gibi, ‘doğal’ insan “henüz bir insan değil hâlâ bir hayvandır”. Ancak, tüm doğal güçler ve ihtiyaçlar özellikle insanî yollarla ifade edilebilir. Cinsellik, örneğin, tüm insanlarda ve diğer tüm hayvanlarda ortak bir davranıştır, ancak o özellikle insanî biçimlerde ifade edildiğinde, türsel güçler ve ihtiyaçlar kategorisine girer.

Bilinç

Marx'ın insanî potansiyel kavramının merkezinde, onun, insanların hayvanlardan, bilince sahip olmalarının yanı sıra bu bilinçliliği kendi eylemleriyle ilişkilendirme yetenekleriyle de ayrıldıkları görüşü yatar. Bilince bu vurgu, doğrudan Marx'ın Hegelci felsefeyle olan bağlantılarıyla ve onun fenomenlere karşı ilgisiyle ilişkilidir. Marx, her ne kadar burada Hegel'e borçlu olsa da, onu *gerçek, akıllı insanların bilincine odaklanmak* yerine, daha ziyade, bilinci sanki insanlardan bağım-

sızmış gibi ele aldığı için eleştirir. Aşağıdaki ünlü alıntıda Marx Hegel’le olan bağlantılarını kabul eder ve ondan temel ayrılık noktasını şöyle ifade eder:

Hegel insanı *kendilik-bilincinde insan* kılar, yoksa kendilik-bilincini *insanın*, gerçek insanın, nesnel bir dünyada yaşayan ve bu nesnel dünya tarafından belirlenen insanın *kendilik-bilinci* kılmaz. O dünyayı *baş aşağı* tutar ve bu yüzden, doğal olarak *kötü duygusallık*, gerçek insan için bulunan tüm sınırlılıkları *kafasında* çözemez.

(Marx ve Engels, 1845)

Nitekim Marx Hegel’e sadece düşünsel temellerde karşı çıkmaz, onu, geçici nitelikte gördüğü kendilik-bilinci anlayışının –elzem olarak gördüğü– siyasal eylem türüne bir engel olduğu için de eleştirir.

Marx, basitçe, daha genel terimler içinde, insanların diğer hayvanlardan bilinçleri nedeniyle ayrıldıklarını öne sürerek işi daha da ileri götürür. Ollman’a göre, Marx aşağıdaki zihinsel kapasitelerin insanları diğer hayvanlardan ayırdığına inanır:

- 1 Hayvanlar sadece ‘yapar’ken, insanlar kendilerini yaptıkları her şeyden zihinsel olarak soyutlayabilirler.
- 2 İnsan aktörler, özel bir bilinç biçimine sahip oldukları için yapmayı veya yapmamayı seçebilirler. Ayrıca, onlar yapacakları eylem türünü seçme kapasitesine sahiptirler.
- 3 İnsanların zihinleri, onların eylemlerinin alabileceği yönü önceden plânlamalarını mümkün kılar.
- 4 İnsanlar hem fiziksel hem de zihinsel esnekliğe sahiptirler.
- 5 İnsanlar yaptıkları şeyle uzunca bir süre ilgilenebilme yeteneğine sahiptirler.
- 6 İnsan zihninin doğası onları önemli ölçüde sosyal olmaya götürür.

Bilinç insanlara özgüdür ve insan eylem ve etkileşimiyle biçimlendirilir: “Bilinç, bu yüzden, başından beri toplumsal bir üründür ve insanlar varoldukça öyle kalacaktır” (Marx and Engels, 1845-46). İnsanların etkinlikleri, toplumsal ilişkiler ve maddî hayatın üretimi bilincin genişlemesine yol açar:

Bir eylemin üretimiyle sadece nesnel koşullar değişime uğramaz... aynı zamanda üreticiler de, bizzat yeni nitelikler kazanmaları kendilerini geliştirmeleri, kendilerini dönüştürmeleri, yeni güçler ve fikirler, yeni etkileşim biçimleri, yeni ihtiyaçlar ve yeni bir dil geliştirmeleri bakımından da değişime uğrarlar.

(Marx, 1857)

İnsanları diğer hayvanlardan ayıran sadece bilinç ve kendilik-bilinci değil, aynı zamanda bu zihinsel kapasitenin insanların yapabildikleri belirli türden özel etkinliklerle olan ilişkisidir. İnsanlar belirli tür, nitelik ve yönde bir *etkinlik* kapasitesine sahiptirler. İnsanları diğer hayvanlardan ayıran özellik, bilinçleri aracılığıyla etkinliklerini kontrol yetenekleridir.

Hayvan kendi hayat etkinliğiyle doğrudan ilişki içindedir... İnsan kendi hayat etkinliğini bizzat kendi iradesi ve bilincinin objesi yapar.

(Marx, 1932)

Bir örtümcek bir dokumacınıninkileri andıran işlemler yapar ve bir arı her peteği oluştururken bir mimarı utandıracak birçok şey yapar. Ancak, en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey budur, yani mimar kendi binasını gerçekte dikmeden önce onun zihninde tasarlar. Bizler, her emek sürecinin sonunda, emekçinin zihninde zaten başlangıçta tasarlanmış olan şeye son şeklini veririz.

(Marx, 1867)

McMurty’e (1978) göre, Marx için, insan doğasının kendine has özelliğini onun yaratıcı zekâsı, bir yapıyı zihninde tasarlama ve böylece onu gerçekliğe dönüştürme yeteneği oluşturur. Marx’a göre, en soyut düzeyde, bilinç ve bilincin etkinlikleri yönlendirme yeteneği insanların, en azından potansiyel olarak, ayırt edici özelliğidir.

Ancak, bu insanî potansiyel anlayışındaki problem, oldukça soyut olması ve Marx’ın onu gerçek dünya düzeyine indirmesi gerekliliğidir. İnsanlar, onların bilinçleri ve etkinlikleri soyutlanmış halde varolamaz; onlar doğa dünyasıyla ilişki içinde olmak zorundadırlar. İnsanlar kendi düşünceleri

ve eylemleri için objektiflere ihtiyaç duyarlar ve bu objektiflerden en önemlisi diğer insanlar ve doğadır. İnsanlar bir şeye yaslanmak durumundadırlar, onların aslında tüm yaratıcı güçleriyle ve diğer insanlarla ilişki içinde yaslandıkları şey doğadır. Biz insanlar ve doğa arasında üç ilişki ayırt edebiliriz: algı, yönelim ve kendine mal etme/içselleştirme.

Algı insanların doğayla duyuları aracılığıyla doğrudan kurdukları ilişkidir. Ancak, düzensiz bir algılar yığını aktörleri muhtemelen önemli ölçüde yönelimsiz bırakır. Gerek duyulan şey, dünyaya ilişkin farklı algıları düzenleyen, onlara bir kalıp kazandıran ve bir çerçeve empoze eden bir *yönelim* sürecidir. Dünya algılanıp bu algılar düzenlendiğinde, aktörlerin ihtiyaçlarını karşılamak için doğa üzerinde yaratıcı güçlerini kullandıkları *içselleştirme/mal etme* evresine geçilir. İnsanların bilinçli, yaratıcı kapasiteleri, sadece bu kapasite, doğanın algılanışı, doğaya yönelim ve onun içselleştirmeyle ilişkisi içinde alındığında Marx'ın görüşü bir anlam kazanır. Algı, yönelim ve içselleştirmeyi sadece insanların güçleri ve ihtiyaçlarının doğası biçimlendirmez, aynı zamanda, onların özel bir toplumsal ortamda aldığı biçim de, yeniden bu güçler ve ihtiyaçların doğasını etkiler. Bu, Marx için insan doğasının taşlara kazınmayıp, daha ziyade toplumsal ortamın doğasından etkilendiği fikrini destekler.

Biz, Marx'ı izleyerek, insanî potansiyel ile algı, yönelim ve içselleştirme süreçleri arasındaki ilişkide üç dönem ayırt edebiliriz –ilkel toplum, kapitalizm ve komünizm.

İlkel toplumlarda, insanlar doğal kaynakları ihtiyaç duydukları şeyleri (örneğin, kayıklar ve barınaklar) üretmekte kullandılar. Nispeten çok az şey –daha verimsiz bir biçimde– üretildiği için, insanların kapasitelerini sadece sınırlı ölçüde geliştirdiklerini söyleyebiliriz. Bu güçler sadece sınırlı ölçüde ifade edildikleri için, ilkel toplumlarda insanların ihtiyaçları da en alt düzeyde kaldı. İlk dönemlerde, insanlar umutsuzca hayatta kalma mücadelesi veriyor ve bunun bir sonucu olarak, sadece sınırlı sayıda ihtiyaç geliştirebiliyor veya dışa vurabiliyordu. “Asgari üretim evrelerinde ... henüz çok az insanî ihtiyaç ortaya çıkmıştı ve bu yüzden çok azı doyurulabiliyordu” (Marx, 1857). İnsanların düşünme yeteneği, yani bilinçleri sınırlıydı ve bu yetenek hayvanî, ‘koyun gibi’ bir bilinçten biraz daha fazlasına denk düşüyordu (Marx ve Engels, 1845-46).

Marx, *kapitalizmi*, insanların çoğunun yaratıcı etkinliklerinin –mal etme ediminde olduğu gibi– fiilen bir kenara itildiği edildiği bir çağ olarak görür. Onun yerine, insanların çoğu, arzu ettiği mallara *sahip* olabileceği miktarda para kazanmayı isteyecek duruma düşürülür. Nitekim insanî potansiyellerin açığa çıkarılmasından ziyade mülkiyet asıl hedef haline gelir. İlkel toplumları kapitalizmle karşılaştıran Marx'a göre, “Antik çağdakiler sınırlı bir doyum sağlarken, modern dünya bizi doyurmadan bırakır veya bizzat doyurur görüldüğü yerde ise *bayağı* ve *vasattır*” (1857-58).

Ancak *komünizm*, insan doğasının yozlaşmasına yol açan yapısal güçlerin temizlendiği ve insanların kendi insanî potansiyellerini asla daha önceden görülmemiş biçimlerde ifade etmelerine imkân tanıdığı bir çağdır. İlkel toplumun vasatlığı bu potansiyelin sadece en alt düzeyde ifade edilmesine imkân tanırken; kapitalist yapılar (örneğin, işbölümü, özel mülkiyet ve para), insanları ilkel toplumun sınırlamalarından kurtarmanın yanı sıra, çoğu türsel güç ve ihtiyacın ifadesine engeller oluştururlar. Ancak kapitalizm Marx tarafından önemli bir evre olarak görülür, zira o, komünist bir toplumdaki bireyleri –oldukça farklı biçimlerde de olsa– ilkel toplumlarda karşılaştıkları türden sınırlamalardan kurtarmakta kullanabilecek *örgütsel* ve *teknolojik* formlar geliştirmiştir. Onlar böylece kendi insanî kapasitelerini yeni ve önceden görülmemiş bir biçimde ifade edebileceklerdir. Marx için komünizm, insanların “kendi türsel güçlerini açığa çıkartabildikleri” bir çağdır (1932). Ollman'ın çok az farklı bir vurgusuyla (...) “komünizm tam anlamıyla kişisel mal etme/içselleştirme çağıdır.”

Etkinlik

Etkinlik, insanların doğadaki nesnelere kendilerine mal etme aracı olarak görülebilir. Biz, etkinlik kavramını tartışırken öznel bilinç alanının dışına çıkıp nesnel alana değiniyoruz. Ancak, Marx'ın çalışması –ona göre– diyalektik olarak ilişkili bir bütün olduğu için, toplumsal gerçekliğin diğer yanlarına değinmeden bir yanından –en azından– söz etmek imkânsızdır.

Marx'ın etkinlik terimini kullanma biçiminin onun çalışma (work) ve yaratıcılık kavramlarından fiilen ayrılamayacağını belirtmek önemlidir. Marx, büyük ölçüde çalışma kavramını kullanma taraftarıydı, ancak yaygın kullanımdan oldukça farklı bir biçimde. Ollman Marksist 'çalışma' kavramını "üretim süreci içindeki bilinçli, amaçlı etkinlik" olarak tanımlar. Bu tanıma göre, çalışma insanların ayırt edici yeteneklerinin bir ifadesidir. Gerçekte, çalışma ekonomik etkinliklerle sınırlı olmayıp, aktörün yaratıcı kapasitelerini kullandığı tüm üretici etkinlikleri içerir. Çalışma, ayrıca, insanların güçleri ve ihtiyaçlarının daha fazla gelişmesini mümkün kılar.

Her ne kadar Marx etkinlik, çalışma ve yaratıcılık kavramları arasında açık bir ayrım yapsa bile, kariyerinin farklı evrelerinde farklı terimler kullanma eğiliminde olmuştur. Ancak burada önemli olan, bu terimlerden her birinin insanların doğayla ilişkilerinin farklı yönlerini aydınlatmasıdır. *Etkinlik* amaçlı davranışlarla ilişkili hareketleri anlatır, *çalışma* maddi üretim sürecine gönderme yapar ve *yaratıcılık* insanların kendilerine has ürünler ortaya koyma yeteneklerini ifade eder. Kapitalizmde çalışma etkinlik ve yaratıcılıktan ayrılma eğilimindedir; Marx'a göre komünizmde, muhtemelen, çalışma ve etkinliğin mümkün olduğu ölçüde insanların yaratıcı yeteneklerine tamamen dâhil edildiği bir durumla karşılaşırız.

Nesnelleş(tir)me Marx'a göre, insanlar doğa dünyasını kendilerine mal etme çabası içinde, her zaman bir *nesnelleştirme* süreci içinde yer alırlar: terim, onların nesnelere (besin, elbiseler ve barınaklar) üretmelerini anlatır. İlk olarak, bu terim onun materyalist yöneliminin, somut aktörlerin gerçek dünyasına ilgisinin bir kanıtıdır. O, Hegel'de olduğu gibi, sadece soyut anlamda çalışmayla veya bilinç alanındaki nesnelleştirmeye değil, gerçek dünyadaki nesnelleştirmesiyle de ilgilenir. İkinci olarak, Marx, nesnelleştirmeyi insanların kendi yeteneklerini ifade ettikleri gerçek bir arena olarak görür. İnsanı potansiyel ürünleri nesnelleştirilirken eyleme dökülür.

Bu nesnelleştirme süreci, belirli nitelikleri içerdiğinde normaldir ve insanî potansiyelin ifadesidir (...). İlk olarak, etkinlik aktörlerin bilinçliliğini içermelidir. İkinci olarak, aktörler kendi yeteneklerini kapsamlı olarak ifade edebilmelidir. Üçüncü olarak, onlar, nesnelleştirme sürecine içkin olan kendi toplumsal karakterlerini ifade edebilmelidir. Dördüncü olarak, nesnelleştirme süreci sadece bir başka hedefin (örneğin, para kazanmanın) aracı olmamalıdır. En genel anlamında bu, nesnelleştirmenin bireylerin yaratıcı yeteneklerini içermesini gerektirdiği anlamına gelir.

Emek Marx, kapitalist toplumu kendi hakikî insanî nesnelleştirme anlayışı bağlamında ele alır. Marx kapitalist toplum tipi için genellikle karşılıklı ilişkili kavramlar olan çalışma, etkinlik ve yaratıcılığı kullanmamıştır. Anlamli olarak, o daha muhtemel olarak *emekten* söz eder. Bir anlamda, aşağıdaki alıntıda da açıkça görüleceği üzere, Marx emek kavramını bu diğer kavramlara denk bir şey olarak kullanmıştır:

Emek kullanım değerinin bir yaratıcısı... insan soyunun varoluşunun, tüm toplum biçimlerinden bağımsız, zorunlu koşuludur.

(Marx, 1867)

Emek... hem insanların hem de Doğanın içinde yer aldığı ve bizzat insanın kendisi ve Doğa arasındaki maddi yeni eylemleri başlattığı, düzenlediği ve kontrol ettiği bir süreçtir. O, Doğadaki ürünlere kendi ihtiyaçlarına uygunlaştırılmış biçimde sahiplenmek amacıyla, kendisini, kendi güçlerinden biri olarak –kol ve bacaklarını, kafası ve kolunu, bedeninin doğal güçlerini hareket geçirerek– Doğanın karşısına koyar. O, dış dünyada eylemde bulunarak ve onu değiştirerek, aynı zamanda kendi doğasını değiştirir. O, kendi uyuklayan güçlerini geliştirir ve onları kendi gücüne boyun eğmeye zorlar.

Marx'ın burada *emek* kavramını çalışma, etkinlik ve yaratıcılığı anlatmakta kullandığına pek az kuşku var görünmektedir. Açıkça ima edilen, kendine mal etme/içselleştirme, nesnelleştirme ve insanî potansiyelin tam olarak ifadesidir. Ancak, bu bölümde de açıklanacağı üzere, Marx, kapitalist toplumdaki emeği kısmen farklı ve saptırılmış bir yapıda görür. Kapitalizmde emek, kendi içinde bir hedef, insani yeteneklerin bir ifadesi olmak yerine, bir amacın aracı derecesine –para kazanmaya– düşürülür (Marx, 1932). Kapitalizmde, emek çalışma, etkinlik ve yaratıcılığa karşılık *gelmez*.

Sosyallik (sociability)

Marx'ın insanî potansiyel anlayışının bir başka yanını, insanların doğaları gereği *sosyal* oldukları düşüncesi oluşturur. Marx ve Engels, “diğer insanlarla etkileşim ihtiyacı, zorunluluğu”ndan söz eder (1845). Marx, bir başka yerde şöyle yazar: “İnsan kelimenin tam anlamında *siyasal bir hayvandır*, sadece sosyal bir hayvan değil, aynı zamanda, bireyliği sadece toplum içinde geliştirebilecek bir hayvan” (1857-1858).

Önceden gördüğümüz gibi, bu, bir düzeyde, tüm diğer gerçek insanî yeteneklerin soyut halde hiçbir anlama sahip olmamaları demektir; onlar *hem* doğa dünyası *hem de* toplumsal dünyayla ilişki içinde olmalıdırlar. Marx'a göre, insanlar kendi insaniliklerini doğa ve diğer insanlar olmadan ifade edemezler. Bir başka düzeyde, sosyallik insan doğasının tamamlayıcı bir parçasıdır. Yani, Marx için, insanlar doğaları gereği sosyaldirler. Onların, hem ilişki kurmak uğruna, hem de doğayı kendilerine uygun biçimde mal edebilmek için, diğer insanlarla ilişki kurmaya ihtiyaçları vardır.

Beklenmedik Sonuçlar

Son olarak, Marx'ın insan doğası anlayışıyla ilişkili en az tartışılan yönü doğrudan kapitalizmle ilgilidir. Bu konu, insanların, en azından potansiyel olarak olumlu insanî niteliklere sahip insanların, nasıl olup da kendi temel insanî doğalarını yıkmaya hizmet eden bir kapitalist yapıyı üretebildikleri sorusuna yöneliktir. Bunun cevabı *beklenmedik sonuçlardır* (Elster, 1985). Bu kavramı çoğu kez Weber'le ilişkilendirse de, Marx'ın da beklenmedik sonuçlar gibi bir kavrama sahip olduğu açık görünmektedir: “Burada, böylece, diyalektik bir sarmal bulunur: bizler bilinçli düşüncelerimizin yakın sonuçlarını yaratmada büyük ölçüde başarılıyken, yine de çoğu kez, bizzat bu sonuçların etkilerinin umulmadık daha uzak sonuçlarını öngörmeyebiliriz veya onları önceden engellemiz mümkün olmayabilir ().

En genel düzeyde, kapitalizmin çok sayıda eylemin niyetlenilmemiş sonucu olduğunu söyleyebiliriz. İnsanlar insanlığa zarar verecek bir yapı yaratmaya niyetlenmezler, ancak aslında onların yaptıkları tam da budur. Ayrıca, beklenmedik sonuçlar fikrinin, Marx'ın insan doğası anlayışının diğer yanlarında olduğu gibi, toplumsal bağlamla ilişkili olduğu belirtmelidir. Her ne kadar o geçmişteki ve günümüzdeki toplumların tamamlayıcı bir parçası olsa bile, Marx muhtemelen, beklenmedik sonuçların bir toplumun karakteristik özelliği olması gerekmediğini ileri sürmüş (ve bu konu üzerinde durmuştur). Yani, komünizmin beklenmedik sonuçlardan zarar görmesine gerek yoktur. Beklenmedik sonuçlar fikri ancak kapitalist toplum hakkında konuşurken oldukça kullanışlıdır. Örneğin, kapitalistler, eylemlerinin, kendi çıkarları kadar bir bütün olarak kapitalist sistemin çıkarlarını geliştireceğine de inanırlar. Ancak Marx, kapitalistlerin eylemlerinin çoğunun sistemin nihai yıkılış koşullarını yarattığına inanır. Oldukça genel bir örnek alırsak, kapitalistler, işçiden üretkenliğini son onsuna kadar almanın kendi çıkarları kadar bizzat sistemin çıkarlarına da hizmet ettiğine inanırlar. Her ne kadar kısa vadede bu yolla daha büyük kârlar sağlansa da, uzun vadede bu davranış, Marx'a göre, nihayetinde kapitalist sistemi yıkacak sınıfı –proletaryayı– yaratır.

YABANCILAŞMA

Bu noktaya kadar Marx'ın çalışmasının birçok bileşenini mikro düzeyde ele aldık: insanî (türsel) potansiyel, güçler, ihtiyaçlar, kendilik-bilinci ve bilinç, etkinlik, çalışma, yaratıcılık, emek (algı, yönelim, kendine mal etme), nesnelleştirme, sosyallik ve beklenmeyen sonuçlar. Bu incelemenin kaynağı esas olarak Marx'ın ilk dönem çalışmalarıdır. Marx, böylesi felsefi analizler için hayatında bu lüksü nadiren buldu. Çünkü o, daha sonra ilgisini kapitalist toplumun doğasına yoğunlaştırdı. Marx, ilk dönem çalışmalarında, kapitalist toplumsal yapının yol açtığı yıkımları *yabancılaşma* olarak adlandırır. Her ne kadar o, sonraki çalışmalarında bu ağır felsefi konularda çok az ürün verse bile, bu konu farklı kılıklarda da olsa onun temel ilgilerinden birini oluşturmayı sürdürmüştür. Barbalet'in sözleriyle, “Marx ‘yabancılaşma’ kavramını açıkça kullanmasına rağmen, terime *Kapi-*

*tal'*de nadiren rastlanır. Zira Marx nihayetinde bir hümanistti ve hatta kapitalist toplumun yapısını araştırırken, bu toplumun aktör üzerindeki etkisiyle ilgili incelemelerden asla vazgeçmedi ().

Kapitalist toplumda bireyler yabancılaşmışlık duygusunu yaşasalar da, Marx'ın temel analitik ilgisini yabancılaşmaya yol açan kapitalist yapılar oluşturur. Nitekim, Marx'ın sosyal psikolojik bir yaklaşım içinde olduğunu öne süren çoğu yorumcunun görüşünün aksine, o, esas olarak toplumsal yapı içinde kök salmış bir yabancılaşma teorisi ortaya koydu. İdeal anlamda insan doğasını karakterize eden doğal ilişkiler toplumsal yapı tarafından tahrifata uğrar. Burada temel önemde olan, kapitalistlerin işçileri (ve böylelikle onların emek-zamanlarını) kullandıkları ve nihai ürünler kadar *üretim araçlarına* da (âletler, hammaddeler) sahip oldukları iki sınıflı bir sistemdir. İşçiler, varlıklarını sürdürmek, âletler ve doğadan yararlanabilmek için emek-zamanlarını kapitalistlere satmak zorunda kalırlar. İşçiler böylece üretimde bulunmak için âletleri kullanıp onları doğaya uygulasalar bile, doğal karşılıklı ilişkiler paramparça olur.

Yabancılaşmanın Unsurları

Yabancılaşmanı dört temel bileşene sahip olduğunu görebiliriz. İlk olarak, kapitalist toplumda işçiler kendi *üretici etkinliklerine* yabancılaşırlar. Böyle bir toplumda, onlar bizzat kendi ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmazlar, Aksine, uygun gördükleri gibi kullanma hakkı karşılığında kendilerine geçinecek kadar ücret ödeyen kapitalistler için çalışırlar. Hem işçiler hem de kapitalistler, ücreti ödendiğinde üretici etkinliğin kapitaliste ait olduğuna inanırlar. Üretici etkinlik kapitaliste ait olduğu ve kapitalistler onunla ne yapılabileceğine karar verdikleri için, işçilerin söz konusu etkinliğe yabancılaştıklarını söyleyebiliriz. Üretici etkinlik, Marx'a göre, kapitalizmde bizzat doyum yaratıcı bir süreç olmak yerine, çoğu kez gerçekte önemli tek hedefi –hayatını sürdürmek için para kazanmayı– gerçekleştirmenin sıkıcı ve aptallaştırıcı bir aracına indirgenir.

İkinci olarak, işçiler yalnız üretici etkinliklere değil, aynı zamanda bu etkinliklerin nesnesine –*ürüne*– de yabancılaşırlar. Emeklerinin ürünleri temel ihtiyaçlarını karşılamak için onları kullanabilecek işçilere ait değildir. Aksine, ürün, tıpkı onun üretiminiyle sonuçlanan süreçte olduğu gibi, bu ürünü istediği gibi kullanabilen kapitalistlere aittir. Bu, genellikle, kapitalistlerin onu kâr amacıyla satmaları demektir. İşçiler sadece ürün üzerinde kontrollerini yitirmekle kalmazlar, aynı zamanda, ne ürettikleri konusunda bile tam bir fikre sahip değillerdir. Onlar çoğunlukla büyük ölçüde uzmanlaşmış işler yaparlar ve neticede, tüm üretim sürecindeki rolleri konusunda çok az fikir sahibidirler. Örneğin otomobil fabrikasında motor bandında birkaç vida sıkıştırma montaj hattındaki işçiler, birağın tüm arabanın üretimine katkıları konusunda, makinenin üretimindeki rolleri konusunda bile çok az düşünce sahibidir. Montaj hatları, çoğu kez, oldukça uzundur ve bireyleri genel süreç içinde önemsiz rollere indirgeyen birçok adımın atılmasını gerektirir. Üretim sürecinde böylesine küçük roller oynayan işçiler, çoğu kez nihai ürünü üretenin –onun üzerinde çalışan insanlardan ziyade– montaj hattının kendisi olduğu duygusunu taşırlar.

Üçüncü olarak, kapitalizmde işçiler *beraber çalıştıkları işçilere* yabancılaşırlar. Marx'a göre, insanlar esas olarak varlıklarını sürdürmek için gerek duydukları şeyleri doğadan elde etmek için işbirliği içinde çalışma ihtiyacı duyarlar ve bunu isterler. Ancak kapitalizmde bu doğal işbirliği bozulur ve insanlar, çoğu kez yabancı kişiler, kapitalist için yan yana çalışmaya zorlanırlar. Montaj hatlarındaki işçiler, örneğin, yakın arkadaş olduklarında bile, teknolojinin doğası büyük ölçüde tecride yol açar. Burada, onun işçinin montaj hattındaki toplumsal konumunu tasviri uygun bir örnek olarak verilebilir:

Siz bir adamla aylar boyu adını bilmeden çalışabilirsiniz. Bir kere, sizin konuşmaya vaktiniz yoktur. İşitemez misiniz... Kulağımızda sadece bir bağırış vardır. Onlar beyaz gömlekler içinde gelen bu küçük adamları alacaklar... ve sizin konuştuğunuzu gördüklerinde şöyle diyeceklerdir: "Bu adamın daha fazla çalışmaya ihtiyacı var." Onun konuşmak için vakti yok.

(Terkel, 1974)

Ancak bu toplumsal konum basit tecritten daha kötüdür; işçiler çoğu kez sonu gelmeyen bir rekabete ve bazen birbiriyle çatışmaya zorlanırlar. Kapitalistler, azami üretkenlik sağlamak ve işbirliğine dayalı ilişkilerin gelişimini engellemek için, işçileri –daha fazla üretebilen, daha hızlı çalışabilen

veya patronu daha fazla memnun edebileni görebilmek amacıyla– birbirine karşı kışkırtırlar. Çok az ek ödülle başarılı olabilenler vardır; başarısız olanlar atılır. Her iki örnekte de, işçiler arasında mesai arkadaşlarına karşı önemli ölçüde düşmanlık yaratılır. Bu kapitalistler için faydalıdır, zira o, hedef saptırır, yani tepki asıl düşmandan uzaklaşır. Tecrit ve kişiler arası düşmanlık, kapitalizmde işçileri iş arkadaşlarına karşı yabancılaştırma eğilimindedir.

Son olarak ve en genel düzeyde, kapitalist toplumda işçiler kendi *insani potansiyellerine* yabancılaşırlar. Bireyler, çalışmalarında hayvan, yük hayvanı veya insan-dışı makine seviyesine indirgenirken, gittikçe daha az insan özelliği göstereceklerdir. Diğer insanlarla ve doğayla ilişkiler giderek koparken, bilinç duyarsızlaşacak ve nihayetinde yıkıma uğrayacaktır. Sonuç, kendi temel insanî niteliklerini ifade bile edemeyen bir insanlar kitlesi, bir yabancılaşmış işçiler kitlesidir.

Yabancılaşmanın Yol Açtığı Yıkımlar

Yabancılaşma, böylece, yapısal olarak, –Marx’a göre, hayatın en azından ideal anlamda temel bir parçası olan– doğal ve bütüncül karşılıklı ilişkililiğin kopmasını dayatır. Komünizm, kapitalizmde kopan bu karşılıklı ilişkilerin yeniden kurulmasını anlatır. Yabancılaşma, böylece, insanların potansiyel açıdan olabileceklerinin karşıtı bir durum olarak görülebilir (). Elster’in ifade ettiği gibi, “Marx’ın yabancılaşma tartışması, sadece insan için iyi bir hayatı neyin oluşturduğu hakkında... her-yönüyle yaratıcı etkinlik hakkında normatif bir görüş çerçevesinde bir anlam kazanır. Yabancılaşmanın bir sonucu olarak, kapitalizmde çalışma sadece bireyin “bizzat onaylamayıp aksine reddettiği, kendini memnun değil mutsuz hissettiği, fiziksel ve zihinsel enerjisini geliştirmeyip nefsi isteklerini kırdığı ve zihnini harap ettiği” emeğe indirgenir. Kapitalizmde emek, bu yüzden, gerçek insanî etkinlikten oldukça farklıdır.

Marx’ın, kapitalizmin insanı doğal gelişiminden nasıl uzaklaştırdığına ilişkin en güzel örneklerinden biri *para* üzerine tartışmasıdır. Marx için, ideal olarak, insanlar gerçekte olduklarından daha azı veya fazlası olamazlar, ancak kapitalizmde para insanlara gerçekte sahip olmadıkları güçler ve yetenekler bahşedebilir. Aşağıdaki alıntı Marx’ın bu konuyu zekice bir ifadesidir:

Benim için *para* sayesinde mümkün olan şey –yani, ödeyebileceğim (paranın satın alabileceği) şey– benim, yani bu paranın sahibi olan kişidir. Paranın gücü benim gücümdür. Paranın özellikleri benim özelliklerim ve temel güçlerimdir –yani, onun sahibinin özellikleri ve güçleri. Nitekim benim *ne olduğum* ve *ne yapabileceğim* kesinlikle kendi bireyselliğim tarafından belirlenmez. Ben çirkinim, ancak kadınların en güzelini paramla satın alabilirim. Bu yüzden çirkin değilim, çünkü *çirkinliğin* etkisi –onun engelleyici gücü– para sayesinde hükümünü kaybeder. Ben, sakat bir bireyim, ancak para beni yirmi dört ayar donatır. Bu yüzden bir sakat değilim. Ben sahtekâr, vicdansız, budala biriyim; ancak para, böylece, sahibine şeref sağlar. Para en yüce iyidir; bu yüzden onun sahibi iyidir. Para, yanı sıra, beni sahtekâr olmaktan korur: bu yüzden ben dürüst biri olarak kabul edilirim. Ben bir *budalayım*, ancak para her şeyin *gerçek aklıdır* ve dolayısıyla onun sahibi nasıl aptal olabilir ki? Bunların yanı sıra, bu kişi yetenekli insanları satın alabilir; ve yetenekli üzerinde güce sahip olan kişi yetenekliden daha yetenekli değil midir? İnsanın hasretini çektiği *her şeye* sahip olabilen paraya şükreden tüm insanî kapasitelere sahip olan ben değil miyim? Bu yüzden, benim tüm kapasitelerimi tersine çeviren para değil midir?

(Marx, 1932)

Para, kapitalizmde gerçekte her şeyi satın alabilecek güçte olsa bile, gerçek insanî bir dünyada böyle bir işlev yüklenemez. Gerçek insanî dünyada, kişi örneğin, “aşkı sadece aşkla değiştirebilir” (Marx, 1932). Zenginlik, “bireylerin ihtiyaçları, kapasiteleri, zevkleri, üretici güçler vb.nin evrenselliği”nden soyulduğunda sadece bir cilâdan ibarettir... O, insanın doğa kadar, doğa güçleri –kendi doğal güçleri– üzerindeki kontrolünün tam gelişimi değilse, peki nedir? Onun yaratıcı eğilimlerinin mutlak gelişimi değilse, peki nedir?” (Marx, 1857-58).

Kapitalist toplumun yol açtığı bu yıkımlar listesi epeyce uzundur. İlk olarak, manüfaktürün yapısı, işçileri –kendi kapasitelerini tamamen kullanmalarına izin vermek yerine daha önemsiz ayrıntılar üzerinde çalışmaya zorlayarak– ‘kötürüm ucubeler’e dönüştürür (Marx, 1867). Benzer şekilde, kapitalizmde kafa ve kol emeği arasındaki doğal karşılıklı ilişki kopar; zira sadece çok az insana kafa işi yapma imkânı tanınır; diğer çoğu kişi zihinsel unsurlardan yoksun bedensel işlerde çalışır (...). Bu yüzden, benzer bir uzmanlaşmış görevin tekrar tekrar yapıldığı monoton bir düzen vardır. Engels bu problemin altını özellikle çizer: “Hiçbir şey sadece her gün sabahtan akşama kadar kişinin iradesi dışında bir şeye yapmaya zorlanmasından daha korkunç değildir... bitmek bilmeyen

tekdüzelik içinde, kişi asgari insanlık duygusunu terk ettiğinde ... bu durumun onun işini sadece bir işkence haline getirmesi gerekir” (Venable, 1945). Böylece, burada, insanların artık yaratıcı olmayıp, sadece nesnelere sahip olmaya ve onlara hükmetmeye yöneldikleri bir noktaya varılır. Marx’a göre özel mülkiyet, insanları, sadece ona sahip olduklarında –yani, onu “yedikleri, içtikleri, içinde oturdukları” vb. durumlarda– bir nesnenin kendilerine ait olduğunu düşünmeye itecek ölçüde ‘budala ve tek yanlı’ kılar. Tüm bu nedenlerle, kapitalizmde çalışma insanî potansiyelin ifadesi olmaksızın büyük ölçüde çıkar. Gerçekte, çoğunlukla tersi söz konusudur. İnsanî güçlerine fazlasıyla yabancılaştıran kişi, artık kendi insanî güçleri ve ihtiyaçlarını karşılayamaz ve aksine doğal güçler ve ihtiyaçlara yoğunlaşmaya zorlanır.

Bir sonuç olarak, bu yüzden, insan (işçi) kendini sadece hayvansal işlevlerinde özgürce aktif hisseder –yerken, doğururken veya en ziyade ikâmet eder ve giyinip süslenirken vb. O bu insanî işlevlerinde artık kendisini bir hayvandan başka bir şey olarak hissetmez. Hayvan olan insana, insan olan hayvana dönüşür.

(Marx, 1932)

Belki de bu beklenmeyen sonuçların doruk noktasıdır. İnsanlar, kendilerine, sadece hayvanlar gibi davrandıklarında rahat hissetmelerini sağlayan bir toplum yaratmışlardır.

Marx, kapitalizmin –haklı olarak en üstte olması gerekenlerin en dibe indirildikleri ve dipte olmayı hak edenlerin toplumun zirvesine çıkartıldığı– tersine dönmüş bir dünya olduğunu öne sürer. Nitekim, Marx’ın toplum için önemli olduğunu düşündüğü insanlar –üreticiler (proletarya)– dibe yakınlardır, onlar geçinecek kadar ücrete muhtaç edilmişlerdir ve kapitalistlerin hâkimiyeti altındadırlar. Kendilerinden başka hiçbir şey üretmeyen, ancak sadece başkalarının emeğiyle geçinen kapitalistler toplumdaki egemen güçtür. Aynı zamanda, tersine dönmüşlük toplumda gerçeğin ne olduğu konusunda da söz konusudur. Örneğin, fiyatları oluşturan insanlardır, ancak onlar bu süreçteki temel rollerini göremezler. Daha ziyade, görünen, sanki fiyatları belirleyen hayalî bir ‘piyasa’dır. Son olarak, kapitalizmde hayatın gerçekliği gözlerden gizlenirken, yanılsama gerçek gibi görünür. Örneğin Marx’ın perspektifinden, kapitalistler proletaryayı sömürürler, ancak egemen inanca göre, işçilerin başarısının kaynağı kapitalistlerin yetenekleridir. Bu konuya kapitalizmde ideoloji tartışmasında döneceğiz, ancak esas nokta, çoğu durumda kapitalizmin tersine dönmüş ve çarpık bir sosyal sistem olduğudur.

Özgürleşme

Marx’ın kapitalist toplum eleştirisi kuşkusuz bağımsız bir hedef değil, aksine insanî potansiyelin uygun şekilde ifade edilebileceği bir toplum yaratmak için gerekli değişimleri sağlama çabasıdır. Marx’ın sosyolojisinin amacını, insanlığın kapitalist toplumun köleliğinden tamamen özgürleşmesi oluşturur (). Marx’ın sözleriyle: “İnsanın özgürleşmesi sadece gerçek, tekil insan... *türsel varlık* (species-being) olduğunda tamamlanacaktır (). Vernon Venable problemin özünü ve reform gerekliliğini oldukça iyi yakalar:

Bu yüzden, insan etkinliği... onları kendilerini içinde buldukları acıklı, parçalayıcı, kendi içinde bölünmüş, şeytani-ahmakça, sınıfa tutsak olmuş durumdan kolektif olarak kurtarmayı amaçlamalıdır. O, özetle, insan doğasının dönüşümünü amaçlamalıdır. O, insanı onurlu, bütünlümlü, tam ve özgür kılmalıdır, öyle ki, onun içinde yatan kaynaklar ve potansiyeller... gelişebilmeli, genişletilebilmeli ve verimli ifadesini bulabilmelidir.

(Venable, 1945)

Nitekim, insanî potansiyel üzerine çalışması, Marx’ı hem bir kapitalist toplum eleştirisine hem de kapitalist yapıların aşılmasına yönelik –insanların kendi temel insanlıklarını ifade edebilecekleri– siyasal bir program oluşturmaya yöneltti ().

Sosyalist topluma geçiş ve özgürleşme, en azından potansiyel olarak, pozitif insanî nitelikler sağlar; sadece kapitalizm hakkında felsefe yapmakla yetinmemeli, daha ziyade toplumu devrimci-leşirmek için gerekli hareketi yaratacak eleştirel entellektüel bir tavır geliştirmelidir. Bu anlayış, ayrıca, kapitalizmin sadece somut eylemlerle dönüştürülebileceği anlamında yorumlandı. Nitekim, proletarya sosyalizme geçişi sağlayacak biçimde davranmalıdır; onlar, içsel çelişkileri nedeniyle kapitalizmin yıkılmasını beklemekle yetinemezler. Marx, ‘*praxis*’ terimini siyasal ve teorik anlamda kullanır.

Praxis ile yaratılacak komünist toplum “bireyler üzerinde hâkimiyet kurmayacaktır; ve o, birbirleriyle toplumsal ilişki içinde olan somut bireylerin ötesinde bir şey değildir” (...). Bu toplum, (“komünist evre öncesindeki insanlık durumu”nu anlatan) yabancılaşmayı gidermeye, insanları kendi ürünleri, üretici etkinlikleri, diğer insanlar ve kendileriyle bütünleştirmeye hizmet edecektir. Özgürleşmenin hedefi *türsel-varlıktır*. Başka şekilde ifade edilirse, özgürleşmenin amacı komünizmdir –o, “ilk gerçek oluşum, yani insanın kendi özünün gerçekleşmesi ve onun özünün hakikî bir şey olarak gerçekleşmesi” demektir (Marx, 1932). Avineri’ye göre, “Marx’ın insanî özgürleşmenin tamamen gerçekleşmesi yönündeki talebi, onun dünyanın insan tarafından başlangıçtaki yaratımı hakkındaki felsefi öncülüyle ilişkilendirilmelidir” (1968). Başka deyişle, komünizmi *türsel varlığı* anlamadan kavrayamayız.

KAPİTALİZMDE TOPLUMSAL YAPILAR

Marx’ın aktörler, zihinsel süreçler ve eylem üzerine düşüncelerini analiz etmek için sayfalar ayırdık; bunların çoğu onun insanî potansiyel ve bu potansiyelin toplumsal yapı, özellikle kapitalist toplumun yapısı tarafından çarpıtılması (yabancılaşma) üzerine çalışmasında yer alır. Artık Marx’ın, kapitalist toplumda –yabancılaşmaya yol açan– büyük-ölçekli yapılar üzerine çalışmasına dönmenin zamanıdır.

Ele alınması gereken ilk sorun, Marx’ın bu toplumsal yapıları ‘şeyler’ olarak, yani katılaşmış yapılar olarak görüp görmediğidir. Bunu, bir başka yolla, Marx’ın Durkheim’in tavrını –toplumsal olgular ‘şeyler’ gibi alınmalıdır tavrını– benimseyip benimsemediğini belirleyerek ortaya koymak mümkündür. Marx’ın büyük ölçekli yapılar üzerine görüşlerini kendi diyalektik yaklaşımı, özellikle onun toplumsal ilişkilere odaklanma eğilimi biçimlendirir (..). Marx, toplumsal yapıların süregelen birçok ilişkiden oluştuğunu düşünür. Bu dinamik, diyalektik perspektif, Durkheim’in basitçe “toplumsal olguları şeyler gibi *alın*” uyarısını hesaba katmayan ve onları *gerçekte* şeyler gibi gören çoğu yeni-Durkheimci görüşle keskin bir karşıtlık içindedir. Marx, her ne kadar dinamik toplumsal yapılar anlayışına sahip olsa bile, kapitalizmdeki ilişkiler bütünüünün aktörlerden bağımsız bir varlığa sahip olduğunu ve onlar üzerinde zorlayıcı etkilerde bulunduğunu düşünür. Bunu söylemek söz konusu ilişkiler bütünüünün kaçınılmaz veya daimi olduğunu söylemek değildir, aksine onlar kesinlikle kapitalizmde nesnel bir gerçeklik kazanmışlardır ve komünizme geçilmesi için ortadan kaldırılmaları gerekir. Bunun Marx’ın siyasal bağlılıklarıyla nasıl iç içe geçtiğini görebiliriz, zira bu daha ilişkisel görüş, toplumsal yapıları –onları şeyler olarak alan yaklaşıma göre– daha değiştirilebilir kılar.

Metalar

Marx’ın toplumsal yapılar üzerine çalışmasının tüm temelini ve bu çalışmanın onun insanî potansiyel hakkında görüşleriyle en açıktan bağlantılı olduğu yeri, yaptığı *metalar* analizi oluşturur. Georg Lukács’ın sözleriyle: “Metalar problemi ... kapitalist toplumun merkezi, *yapısal* problemidir” (1922).

Marx’ın meta anlayışının kaynağı, aktörlerin üretici etkinliklerine odaklanan materyalist yönelimlidir. Önceden gördüğümüz gibi, Marx’a göre insanlar doğayla ve diğer aktörlerle etkileşimlerinde her zaman hayatta kalmak için ihtiyaç duydukları nesnelere üretirler: nesnelleştirme insan hayatının zorunlu ve evrensel bir yanıdır. Bu nesnelere kişi veya diğerlerinin kullanımı için yakın çevrede üretilir –onlar *kullanım değerlerini* oluştururlar. Nesnelere insan emeğinin ürünleridir ve aktörlerin kontrolünde oldukları için bağımsız bir varoluşa sahip olamazlar. Ancak, kapitalizmde, bu nesnelleştirme süreci yeni ve tehlikeli bir biçim kazanır. Aktörler, kendileri ve yakın dostları için üretmek yerine, bir başkası (kapitalist) için üretirler. Ürünler, doğrudan kullanılmak yerine, serbest piyasada parayla değiştirilir (*değişim değeri*). İnsanlar kapitalizmde nesnelere üretirken, metalar üretmedeki rolleri ve onlar üzerindeki kontrolleri gizemleştirilir. Başlangıçta onlar, bu nesnelere ve nesnelere piyasasının bağımsız bir varlığa sahip olduğuna inanırlar; böylece, bu inanç nesnelere olarak gerçekliğe dönüşür ve bu nesnelere piyasası gerçek, bağımsız olgular haline gelir. Meta bağımsız, hemen hemen gizemli dışsal bir gerçekliğe dönüşür (Marx, 1867).

Meta Fetişizmi Metaların gelişimiyle Marx'ın *meta fetişizmi* adını verdiği süreç oluşur. Bu sürecin temelini metalara değerlerini kazandıran emek oluşturur. Meta fetişizmi, aktörlerin metalara değerlerini kazandıranın kendi emekleri olduğunu unutmalarıdır. Onlar değer bizzat şeylerin doğasından kaynaklandığına veya piyasanın kişisellikten-uzak işleyişinin metaa değerini kazandırdığına inanmaya başlarlar. Nitekim *piyasa* aktörlerin gözünde, Marx'a göre, *sadece* aktörlerin yerine getirebileceği bir işlev yüklenir –değerin üretilmesi. Marx'ın terimleriyle, “İnsanlar arasındaki belirli bir toplumsal ilişki ... onların gözünde, fantastik bir şeyler arasındaki ilişki biçimini kazanır” (1867). Kapitalizmde birey, metalara ve piyasaya gerçeklik yükleyerek, giderek onlar üzerindeki kontrolünü yitirir.

Bir meta, bu yüzden, gizemleştirici bir şeydir; çünkü, basitçe, meta içinde emeklerinin toplumsal karakteri, insanlara, söz konusu emeğin ürününe damgasını vuran nesnel bir karakter olarak görünür: çünkü üreticilerin kendi emeklerinin özet toplamıyla ilişkileri, onlara, –kendi aralarında değil, aksine emeklerinin ürünleri arasında yer alan– toplumsal bir ilişki gibi sunulur.

(Marx, 1867).

Marx'ın metalar ve meta fetişizmi tartışmasının güzel yanı, bizleri birey aktör ve bireysel eylem düzeyinden büyük-ölçekli yapılar düzeyine götürmesidir. Yani, yaratıcı zihinlere sahip insanlar nesnelere üretmek için diğer insanlarla ve doğayla etkileşim halindedirler, ancak bu doğal süreç kapitalizmde tuhaf bir durumla sonuçlanır. Meta fetişizmi metalara ve piyasaya aktörün dışında ve onu zorlayıcı bağımsız nesnel bir gerçeklik kazandırır.

Şeyleştirme Metalar ve meta fetişizmi kavramları sınırlı sosyolojik kullanıma sahip kavramlar olarak ortaya çıkar. Bu kavramlar ekonomik alanla –yani, üretici etkinliğinin nihai sonucuyula–sınırlı gibi görünür. Ancak, Marx'ın genel amacı kadar kavramın sosyolojiye uygulanışını da anlamak istiyorsak, üretici etkinliğe daha genel düzeyde bakılabilir –gerçekte bakılması gerekir. İnsanların sadece ekonomik nesnelere (gıda, giyim, barınaklar) değil, aynı zamanda toplumsal ilişkiler ve nihayetinde toplumsal yapılar da ürettiklerini anlamamız gerekmektedir. Bu şekilde bakıldığında, meta fetişizmi daha genel bir şeyleştirme kavramına aktarılır (Lukács, 1922). *Şeyleştirme* insanlarca yaratılan toplumsal formların doğal, evrensel ve mutlak olduklarına ve neticede, bu toplumsal formların gerçekte söz konusu nitelikleri kazandıklarına inanılmaya başlanması olarak düşünülebilir. Şeyleştirme kavramı, insanların toplumsal yapıların kendi kontrolleri dışında ve değişmez olduklarına inanmaları demektir. Bu inanç çoğu kez kendini doğrulayan kehanete dönüşür. Böylece, yapılar gerçekte insanların onlara yükledikleri karakteri *kazanırlar*. Biz, bu kavramı kullanarak, insanların sadece metaları değil, ayrıca oldukça çeşitli toplumsal yapıları da şeyleştirdiklerini görebiliriz.

Marx'ın emek üzerine tartışmasında daha genel bir şeyleştirme kavramının temelini bulabiliriz. Esas olarak Marx, bir toplumsal *olgu* olarak emeğin kapitalizme özgü koşullarda bir metaa dönüştüğünü ileri sürer. ‘Emek-gücü’nün piyasada bir meta olarak ortaya çıkması, sadece onun sahibi, yani kendi emek-gücüsüyle onu oluşturan birey, onu bir meta olarak satılığa çıkardığında veya sattığında ve bunu yaptığı sürece mümkündür. Bir toplumsal olgunun (emeğin) şeyleşme ihtimali kabul edildiğinde, çok sayıda başka olgunun da aynı temel özellikleri kazanması mümkün hale gelir (Lefebvre, 1968). İnsanlar, metaları ve diğer ekonomik fenomenleri (örneğin, işbölümünü ...) şeyleştirdikleri gibi, dinsel, siyasal ve örgütsel yapıları da şeyleştirirler. Marx bu noktaya devlet konusunda değinir: “Birey ve ... toplum arasındaki temel çelişkinin yanı sıra, bunlardan ikincisi, birey ve toplumun gerçek çıkarlarından uzaklaşan *Devlet* olarak bağımsız bir form kazanır (...).

Marx şeyleşmiş toplumsal yapıların kapsamı hakkında çok az şey söyler, ancak o esas olarak ilgisini ekonominin yapısal bileşenlerine yoğunlaştırır. Marx'ın, insanlar ve doğa arasındaki doğal karşılıklı ilişkililiği kopararak yabancılaşmaya yol açtığını düşündüğü şey bu ekonomik yapılarıdır.

Kapital/sermaye

Marx'ın çalışmasında en genel yapısal unsur *sermaye* veya kapitalist sistemdir. Bağımsız bir yapı olarak sermaye (kendi adına çalışan aktörler, yani burjuvazi aracılığıyla) kendini yaratan ve bu yaratmaya sebep olan işçileri sömürür. Marx, sermayenin “Doğanın sahip olduğu bir güç olarak –Sermayeye içkin üretici bir güç olarak”– ortaya çıkışından söz eder (1867). Nitekim insanlar –kendileri dışındaki ve zorlayıcı nitelikteki kapitalist sistemin doğal bir unsuru olduğuna inanarak– sermayeyi şeyleştirme eğilimindedirler. İşçiler, emekleriyle *ürettiklerini* ve değiştirebileceklerini *unuttukları* bir sistem tarafından sömürülürler. “Emek sürecinde otomasyona geçilmesiyle, emeğin aracı olan şey emekçinin karşısına sermaye olarak, ölü emek biçiminde –yaşayan işgücünü ege-menliği altına alarak ve onun iliğini sömürerek– çıkar (Marx, 1867). Marx'ı kapitalizmin tersine çevrilmiş bir dünya olduğu sonucuna götüren işte budur.

Marx'ın bazı ekonomik düşüncelerini ele almadan ve ardından ekonomik anlayışı üzerine bir örnek-olay incelemesi yapmadan önce, okuyucu bunun ekonomik teori üzerine bir kitap değil, sosyolojik bir çalışma olduğunu anımsamalıdır. Nitekim, ekonomik düşüncelere temel ve daha ana sosyolojik düşünceleri açıklamakta yardımcı olması için başvurulmuştur.

Metaların Dolaşımı Marx, sadece genelde sermayenin karakterini değil, kapitalist sistemin daha özel bileşenlerini de tartışır. Örneğin Marx, ‘sermayenin çıkış noktası’ olduğunu düşündüğü metaların dolaşımını inceler (1867). Marx iki meta dolaşım (sirkülasyon) biçimi üzerinde durur. İkisi de aktöre dışsal ve onu zorlayıcı kalıplaşmış ekonomik ilişkilerin özet toplamını temsil eder. Bu dolaşım biçimlerinden biri Para-Meta-Paradır (M-C-M) ve kapitalizme özgüdür; diğeri ise Meta-Para-Meta şeklindedir ve kapitalizme has bir olgu değildir.

Basit meta dolaşımında C-M-C döngüsü egemendir. Bir C-M-C örneği olarak, yakaladığı balıkları satan ve bu parayı ekmek almakta kullanan bir balıkçı verilebilir. Basit meta dolaşımının belirleyici olduğu bir toplumda, değişim/mübadele “metanın paraya ve bu paranın yeniden metaa dönüştürülmesi” ile sağlanır (Marx, 1867). Ancak bu döngü soyut bir biçimde gerçekleşmez; o, diğer metaları ilgilendiren benzer döngülerle ayrılmaz karşılıklı ilişkiler içindedir. Bu değişim süreci biçimi “gelişimleri bakımından kendiliğinden bir yapıya sahip olan ve tamamen aktörlerin kontrolü dışında kalan tüm bir toplumsal ilişkiler ağı yaratır” (Marx, 1867).

C-M-C'nin karakterize ettiği basit meta dolaşımı ikinci tarihsel meta dolaşım biçimi olarak alınabilir. İlk tarihsel örneği takas oluşturur. Bu döngülerin ikisi de, gerçekte, M-C-M döngüsünün belirleyici konumda olduğu kapitalizmde meta dolaşımının kaynağını oluşturur.

Marx'ın ‘satmak için almak’ olarak sözünü ettiği (1867) kapitalist döngüde, kişi parayla bir mal alır ve bu malı daha sonra belirli bir para karşılığında satar. Buradaki (farazi) balıkçı gelecekteki kârlarını artırmak için kazancıyla yeni balık ağları satın alır. Basit meta dolaşımındaki döngüye benzeyen bu döngü, zıt ancak birbirini tamamlayan iki evre tarafından belirlenir. Bir kişinin alımı aynı zamanda bir diğerrinin satışdır. Kapitalist koşullardaki meta dolaşımı bir alımla (yeni ağlarla) başlar ve bir satışla (daha büyük balıkların yakalanmasıyla) sona erer. Ayrıca, bu döngünün sonu, basit meta üretiminde olduğu gibi, kullanım değerinin tüketilmesi değildir. Hedef, genişletilmiş bir biçimdeki para, yani nitelik bakımından döngünün başındakiyle aynı olmasına karşın, miktar olarak farklılık gösteren paradır (Marx, 1867).

M-C-M döngüsünün önemi, bizim bakış açımızdan, onun C-M-C'den daha soyut bir süreç olmasıdır. ‘Gerçek’ metanın önemi, sermayenin özünün nihayetinde ‘farazi’ para dolaşımına indirgenmesi sonucunda azalır. Bu daha büyük soyutluk, sistemin muhtemelen aktörlere daha fazla dışsallaşarak ve onlar üzerinde daha da zorlayıcı bir nitelik kazanarak şeyleşmesini daha da kolaylaştırır.

Özel mülkiyet

Marx, ayrıca, kapitalizmde *özel mülkiyetin* şeyleşmesi sürecini analiz eder. Ona göre, kuşkusuz, özel mülkiyet, kapitalizmin diğer yapısal bileşenlerinde olduğu gibi, işçilerin emeğinden hâsıl olur. “*Özel mülkiyet*, aslında, *yabancılaşmış emeğin*, işçinin doğayla ve kendisiyle dışsal ilişkisinin ürünü, sonucu, gerekli bileşenidir (Marx, 1932). Ancak işçiler bu gerçeği göremez ve nihayetinde onun üzerindeki kontrollerini yitirirler. İşçiler özel mülkiyeti kontrol altında tutmak yerine, onun hâkimiyetine girerler. Marx’ın çalışmasındaki tüm yapısal bileşenler gibi, onun özel mülkiyet anlayışı da doğrudan –siyasal hedefleri kadar– insanî potansiyel ve eylem üzerine erken dönem çalışmasıyla ilişki içindedir. Marx, önceki çalışmasıyla ilişkilendirerek, özel mülkiyetin sadece yabancılaşmış emeğin ürünü olmadığını, ayrıca onun, bir kez mevcudiyet kazandığında, kendisini insanlara ve üretim sürecine dayatarak yabancılaşmayı şiddetlendirdiğini de açıklar. İnsanların, kendi insanî potansiyellerinin bilincine vardıklarında, kapitalist toplumun yapısal bileşenleri kadar özel mülkiyeti de ortadan kaldırmaları gerekir: “İnsan *hayatının* sahiplenilmesi olarak *özel mülkiyetin* pozitif bir biçimde aşılması, bu yüzden, tüm esaretin pozitif bir biçimde aşılmasıdır –başka deyişle, insanın din, aile, devlet vb.nden kendi *insanî*, yani toplumsal varoluşuna dönmesidir” (1932).

İşbölümü

Marx işbölümünü kapitalizmin bir başka yapısal bileşeni olarak alır. Marx ve Engels, modern işbölümünün kökenini “kadının ve çocukların kocanın kölesi olduğu” ilk aileye kadar götürür (1845-46). Marx bu erken dönemdeki işbölümü biçimlerini açıkça eleştirse bile, onun kapitalizmdeki özellikle zararlı biçimini daha fazla eleştirir.

Marx’ın işbölümü konusundaki en temel anlayışı, onun üretim araçları sahipleri ve varlıklarını sürdürmek için emek-zamanlarını satmak zorunda olanlar ayrımında ortaya konulur. Daha özel olarak Marx, çalışmanın insanları hep daha önemsiz görevler içinde uzmanlaşmaya zorlayacak biçimde yapılması eğilimiyle ilgilenir. Bu uzmanlaşma aktörlerin kendi insanî potansiyellerini algılamalarını ve ifade etmelerini engeller (Marx, 1867).

Marx, kapitalizmdeki işbölümü hakkında birçok eleştirilerde bulunur (Venable, 1945). İlk olarak, işbölümü bireyi bir bütün olarak toplumdan yapay bir biçimde ayırır. Gerçekte, insanlar neredeyse tamamen kendi konumlarına odaklanmaya başlar ve tüm toplumla ilgilenmeyi ihmal eder ve hatta onunla mücadele içine girerler. İkinci olarak, emek süreci, ideal olarak bütünleştirilmesi gereken işlevlerin birbirinden koparılmasıyla kesintiye uğrar. Örneğin, zihinsel işlevler bedensel görevlerden ayrılır; iş ve eğlence birbirinden ayrılır; ve üretim faaliyeti tüketim faaliyetinden tamamen kopar. Üçüncü olarak, bireyin güçleri sadece üretim sürecindeki bir âlet seviyesine düşürülür. Dördüncü olarak, her birey ürünün son haline sadece küçük bir katkıda bulunur. İşçi üründen ve o ürettikten sonra ortaya çıkan her şeyden koparılır. Daha genel olarak, işçiler bir sınıf olarak üretecekleri *her şey* kadar, onların pazarlanması üzerindeki kontrollerini de yitirirler. Son olarak, dar uzmanlaşma insan üzerinde “onun gelişimini engelleyecek, insanlığından uzaklaştıracak, onu sadece parçalanmış bir insan, kötürüm bir ucube, bir makinenin uzantısı durumuna düşürecek” etkiye sahiptir (Venable, 1945).

İşbölümünün yapısına yöneltilen bu eleştiriler, Marx’ı kesin bir yargıya –insanların dar bir biçimde uzmanlaşmadıkları bir toplumun yaratılması gerektiği düşüncesine– götürür:

Hiç kimsenin sadece kendine ait bir etkinlik alanına sahip olmadığı, aksine herkesin istediği dalda başarılı olabileceği komünist toplumda, toplum genel üretimi düzenler; ve böylece benim –daima avcı, balıkçı, çoban veya eleştirilen olmak gibi bir düşünceye sahip olmadan– bugün bunu yarın başka bir şeyi yapmamı, sabah avlanmamı, öğleyin balık tutmamı, akşam sığır gütmemi, akşam yemeğinden sonra eleştiriler yapmamı mümkün kılar.

(Marx ve Engels, 1845-46)

Marx böyle bir toplumun asla tamamen mümkün olduğuna inanmasa da, bu tasvir onun uzmanlaşmanın yıkıcı etkilerini gidermeye ilgisini yansıtır. Marx, herkesin her konuda iyi olabileceğini veya olacağını söylemez. Onun için esas olan, işbölümünün insanların, özellikle proletaryanın kendi yeteneklerini tamamen geliştirmesini yapay olarak engellemesidir. David McLellan’ın açıkladığı gibi, Marx, “herkes Raphael’in işini yapmalıdır” düşüncesinde değildir, “aksine, potansiyel bir

Raphael olan herkes engellenmeden kendini geliştirebilmelidir. Özel sanatsal yeteneklerin belirli bireylerde toplanması ve bu yeteneklerin genel kitle içinde bastırılması ... işbölümünün sonucudur” (1971). Nitekim, komünizmde insanlar, Marx’a göre, tamamen şair, sanatçı veya hukukçu olmaya-caklar, aksine onların kendilerini tamamen geliştirmelerini önleyen yapay engeller ortadan kaldırı-lacaktır. Bu engeller arasında en önde gelen ve ortadan kaldırılması gereken işbölümüdür.

Sosyal Sınıf

Marx’ın toplumsal yapıya ilgisinin bir başka yönünü sosyal sınıf (özellikle burjuvazi ve proletarya) oluşturur. Bir kavram olarak sosyal sınıfı analiz etmek için gerçekte çok az zaman harcarsa da, Marx’ın sosyal sınıfları insanlara dışsal ve onlar üzerinde zorlayıcı yapılar olarak gördüğü açıktır.

Marx sadece üstü kapalı açıklamalar yapsa bile, Ollman’ın Marx yorumu sosyal sınıf konusunda yeterince açıktır. Ollman, *sosyal sınıfların* ‘şeyleşmiş toplumsal ilişkiler’ veya ‘insanlar arasında bağımsız bir varoluş kazanan ilişkiler’ olduklarını vurgular (1976). Ayrıca o, sosyal sınıfların kapi-talizmde metaların –daha önce tartışılan– oluşumuyla bağlantısını kurmuştur. “*Sınıf ve meta aynı kabuk üzerindeki parçalardır*” (Ollman, 1976). Sosyal sınıflar üretim eylemlerinden oluşurlar; in-sanlar sınıfları metalaştırır ve sonuçta bu sınıflar aktörü kısıtlayan kendilerine ait bir hayata sahip olmaya başlarlar. Marx bunu açıklamaz, ancak bu onun argümanlarının genel çizgisine bir anlam kazandırır.

Bu kesimde Marx’ın büyük-ölçekli toplumsal yapılar hakkındaki görüşlerini inceledik. Biz, onun bu yapılara gerçek, maddi yapılardan ziyade, ilişkisel bir şey olarak baktığını gördük. Yine de onlar, Marx’a göre, dışsal ve zorlayıcı güçlerdir. Marx’ın bu yapılar üzerine görüşlerinin tümü onun metalar ve meta fetişizmi anlayışı içinde yer alır. Marx, salt ekonomik alanın ötesine giderek, toplumsal yapılar hakkında benzer bir görüşü benimser. Ancak Marx’ın çalışmasının büyükçe kıs-mı kapitalist ekonomik yapılarla –yani, metalar, sermaye, özel mülkiyet, işbölümü ve sosyal sınıf-la– ilgilidir. Tüm bunlar aktörlerin düşünce ve eylemleri içinde gelişir ve bir kez varlık kazandıkla-rında, kendilerini yaratan temel süreçler üzerinde kısıtlamalar yaratırlar. Marx’ın siyasal ilgisinin büyükçe kesimini bu yapıların komünist bir toplum yaratacak şekilde nasıl aşılacağı oluşturmuştur.

KAPİTALİST TOPLUMUN KÜLTÜREL YANLARI

Marx dikkatini kapitalist toplumdaki büyük ölçekli-yapılar ve onların insanlar üzerindeki yabancı-laştırıcı etkisine yoğunlaştırdı. O kültürel alan hakkında fazla şey söylemedi, ancak dikkatli bir analiz onun toplumsal gerçekliğin bu yanına duyarsız kalmadığını gösterir. Materyalist anlayışı Marx’ı kültürle ilgilenmekten uzaklaşmaya iter ve onun birçok kez, Hegel’in felsefesinin zayıflı-ğıyla ilişkilendirdiği bu alanı reddetme konusunda çok fazla ileri gittiği söylenebilir. Marx örneğin *Ekonomi Politikin Eleştirisi*’nde şöyle yazar:

Bu üretim ilişkileri bütünü, toplumun –hukukî ve siyasal üstyapıyı yaratan ve belirli *toplumsal bilinç* biçimlerine denk düşen– *ekonomik yapısını, gerçek temeli* oluşturur. *Maddi* hayatın üretilme biçimi toplumsal, siyasal ve entellektüel hayatı *koşullandırır*. Varoluşlarını belirleyen insanların bilinci değil, aksine onların bilinçlerini belirleyen toplumsal varoluşlarıdır.

(Marx, 1859)

Marx’ın burada kültürel anlamda bilinçten (yani, normlar ve değerlerden, Hegel’in terimleriyle, tinden, *Geist*’ten) söz ettiği düşünülebilir, yoksa zihinsel süreçler ve gerçekliğin sosyal inşası an-la-mında bilinçten değil. Bu yorumu esas alanlar, Marx’ın kültürel düzeyi toplumsal ve ekonomik yapıların belirlediği bir ‘gölge-olgu’ statüsüne indirgediğini düşünmüşlerdir. Marx, aynı kitapta hemen sonra, tüm toplumsal değişmeyi kültürel üstyapının üzerinde yükseldiği maddi temelin de-ğişmesine indirgediğinde bu izlenim doğrulanır gibi görünür:

Böylece bir toplumsal devrim çağı başlar. *Ekonomik temel*deki değişimler er geç tüm muazzam *üstyapının* dönüşme-sine yol açar. Bu dönüşümleri araştırırken, her zaman ekonomik üretim koşullarının –doğa bilimlerinin kesinliğince belirlenen– *maddi dönüşümü ile hukukî, siyasal, dinsel, sanatsal veya felsefî formlar –özetle, insanların çatışmanın*

bilincinde oldukları ve uğruna mücadele ettikleri ideolojik formlar– arasında ayırım yapma gerekliliği vardır. Tıpkı bireyin kendi hakkında ne düşündüğü göz önüne alınmadığı gibi, hiç kimse böyle bir dönüşüm dönemini söz konusu dönemin bilincine göre değerlendiremez, aksine, bu bilinç maddi hayatın çelişkilerinden hareketle açıklanmalıdır.

(Marx, 1859)

Marx'ın burada kültürel düzeyden (“hukukî, dinsel, sanatsal, felsefî –kısaca, ideolojik– formlar”dan) söz ettiği yeterince açıktır. Hatta o bireysel bilinç ve bir ‘dönem’in bilinci ayrımı yapar. Biz Marx’ı bunun farkında olduğu ve bu açık ayırım nedeniyle alkışlamalıyız, ancak ayrıca, gerçekte kültürel alanı bir ‘gölge-olgu’ derecesine indirgemişse, onun bu eğilimi de büyük ölçüde eleştirilmelidir.

Ancak, –ne yazık ki, Marx’ın en basitleştirici ifadelerinden biri olan– *Ekonomi Politikin Eleştirisi*’ne girişteki sözlerine değil, aksine tüm çalışmasının genel çizgisine ve bu determinist ifadeleri reddeden diyalektik yaklaşıma bağlılığına bakabiliriz. Diyalektiğe bağlılık, fenomenler arasındaki ilişkilerin araştırılmasına bağlılık demektir; bu yaklaşım öz itibarıyla determinizme karşıdır. Kapitalizmin doğasının, diğer düzeyleri etkisi altına alarak altyapıyı öne çıkardığı ileri sürülebilir. Her ne kadar bu kabul Marx’ın kapitalizm hakkındaki nitelemeleri konusunda doğru olsa bile, o kültürel düzeyi basitçe bir kenara itmemiştir; Marx, bu noktada, özellikle sınıf bilinci ve yanlış bilinç kadar ideoloji üzerine tartışmalarında birçok açıklama getirmiştir.

Sınıf Bilinci ve Yanlış Bilinç

Sınıf bilinci ve yanlış bilinç kavramları Marx’ın çalışmasıyla yakından ilişkilidir. Her iki kavram da sosyal sınıfların paylaştıkları düşünce sistemlerine gönderme yapar. Kapitalizmde hem kapitalistler hem de işçiler sistemin nasıl işlediği ve bu sistem içindeki rolleri ve çıkarları konusunda yanlış değerlendirmelere (*yanlış bilince*) sahiplerdir. Komünizme doğru evrimde, proletaryanın kapitalizmin nasıl işlediği ve onun kendilerini nasıl etkilediği konusunda doğru bir anlayış (*sınıf bilinci*) geliştirme imkânı vardır.

Hem proletarya *hem de* burjuvazi açısından, kapitalizme özgü olan yanlış bilinçtir. Biz, işçilerin yanlış bilince sahip olduklarını öğrendiğimizde şaşırmayız, ancak kapitalistlerin bu şekilde düşünmesi bazen ürkütücüdür. Buna rağmen onlar, varsayım gereği, sistemi ve proletaryayı kendi yararlarına sömürmektedirler. Marx’ın önde gelen yorumcularından biri olan Georg Lukács (1922), burjuvazinin yanlış bilinciyle ilişkili birçok noktaya temas etmiştir. Burjuvazi kendi tarihinin ve kapitalizmin oluşumunda oynadığı rolün bilincinde değildir. Daha önemlisi, o, hem kapitalizmdeki çelişkilerin hem de filizlenen bu çelişkilere katkıda oynadığı rolün farkında değildir. Burjuvazi, tıpkı proletarya gibi, eylemlerinin sonuçlarının farkında değildir. Onun düşünce sistemi, kendisinin kapitalist sistem üzerindeki kontrolü hakkındaki kuruntulardan oluşmaktadır. Asıl gerçek, onun –eylemlerinin payanda olarak hizmet ettiğine inandığı– sistemin nihai ölümüne katkıda bulunmasıdır. Proletaryanın düşünce sistemi en azından burjuvazinininki kadar yanlış yoldadır.

Ancak, bu noktada iki sınıf arasında temel bir farklılık vardır. Burjuvazi yanlış bilincini gerçek sınıf bilincine asla dönüştüremez; bu sadece proletarya için mümkündür. Marx’a göre, proletaryanın bu ayrıcalıklı konumunun nedeni mülksüz sınıf olmasıdır, o mülkiyetin yer almadığı gelecekteki toplumun modelidir. Kapitalizmin doruğunda, proletarya “aslında sermayeyle karşıtlık içindeki bir sınıftır, yoksa henüz kendisi için bir sınıf değil” (McClellan, 1971). Proletaryanın ‘kendi halinde sınıf’ olması yetmez; o ‘kendisi için sınıf’ olmalıdır. Proletarya kendi tarihsel rolünü kapitalizmde yerine getirmek zorundaysa, “sadece ‘sermaye’ye karşı bir sınıf değil, aynı zamanda ‘kendisi için’ bir sınıf olmak zorundadır; başka deyişle, sınıf mücadelesi ekonomik zorunluluk düzeyinden bilinçli bir amaç ve aktif sınıf bilinci düzeyine çıkmak zorundadır” (Lukács, 1922).

Marx, sınıfsal (ve yanlış) bilinçten söz ederken, bireysel bilinçten değil, aksine bir bütün olarak sınıf bilincinden söz eder. Ayrıca, sınıf bilinci ve yanlış bilinç kavramları, Marx’ın ellerinde, statik değil, aksine –sadece toplumsal değişme ve gelişme çerçevesinde anlam kazanan– daha dinamik düşünce sistemleridir. Yanlış bilinç kapitalist çağdaki durumu anlatırken, sınıf bilinci proletaryayı bekleyen ve kapitalist toplumdaki komünist topluma geçişe yardımcı olabilecek önkoşuldur.

İdeoloji

Marx'ın analizinin diğer temel kültürel boyutunu ideoloji oluşturur. *İdeoloji* insanlara dışsal ve onları zorlayıcı olan bütüncül bir düşünceler sistemi olarak tanımlanabilir (Lefevbre, 1968). Marx çoğu kez, sınıf bilinci ve yanlış bilinç konusunda yaptığı gibi, ideolojilerden maddi temelin sadece bir yansıması olarak söz etse de, ideolojilerin de onun sisteminde bağımsız bir varlık kazandığı açıktır. Bazı analizciler aşağıdakine benzer metinlerin görünür determinizmine daha fazla önem verdiler, ancak bana göre Marx, burada kendi çok-yüzeyle analizinin sadece bir yanını sunmaktadır.

Yönetici sınıfın *fikirleri* [italikler sonradan eklenmiştir] her çağda yönetici fikirlerdir; yani, toplumun *maddi* yönetici gücü olan sınıf, aynı zamanda, bu toplumun *entellektüel* yönetici gücüdür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretim araçlarının kontrolünü elinde tutar, öyle ki, bu sayede, genellikle, zihinsel üretim araçlarından yoksun olanların ona tâbi oldukları söylenir. *Yönetici fikirler egemen maddi ilişkilerin ideal ifadesinden başka bir şey değildir*, egemen maddi ilişkiler fikirler olarak anlaşılırlar.

(Marx ve Engels, 1845-46).

Marx'ın ideolojileri kavramlaştırmasıyla ilişkili –birbiriyle bağlantılı– en azından üç temel düşünce vardır. İlk olarak, ideolojiler kesinlikle yönetici sınıfın çıkarlarını temsil ederler, ancak bu söz konusu fikirlerin maddi çıkarlar üzerinde bir etkiye sahip olduğunu söylemek anlamına gelmez. İkinci olarak, onlar “gerçekliğin, tersine çevrilmiş, güdük bir yansıması”nı oluştururlar (Lefevbre, 1968). Üçüncü olarak, ideolojiler insanları zorlayan bağımsız bir varoluşa sahiplerdir. Lefevbre, ideolojilerin bastırılmış sınıfın üyeleri üzerindeki etkisini tartışırken, buradaki temel noktayı şöyle yakalar: “İdeolojilerin rolü bastırılan ve sömürülenlerin rızasını kazanmaktır. İdeolojiler, bastırılanlara kendilerini –maddi zenginliğin yanı sıra– mevcut durumu ruhsal olarak kabul ettirecek, hatta desteklerini zorla alacak biçimde takdim ederler” (1968).

İdeolojik bir sistem bastırılan sınıfın üyelerinin düşünce ve eylemlerini değiştirecek biçimde işler. Bu yolla, ideolojiler proletaryanın sömürsünü artırmaya hizmet ederler. Kuşkusuz, ideolojiler bir boşlukta değil, kendi prensiplerini gerçekleştirecek bireyler aracılığıyla işlerler. Nitekim, ideolojiler yönetici sınıfın –ayrıca, onun proletaryanın düşünce ve eylemlerini etkileyecek– birimlerinin eylemlerini etkiler.

MARX'TA EKONOMİ: BİR ÖRNEK-OLAY ARAŞTIRMASI

Bu bölüm Marx'ın sosyolojisinin analizine ayrılmıştır, ancak kuşkusuz, daha iyi bilinen onun ekonomik anlayışıdır. Marx'ın ekonomik anlayışının bazı yönlerine değinsek de, onu bütünlüklü olarak ele almadık. Kapanış kısmında, Marx'ın ekonomisine, aslında ekonomi açısından değil, daha ziyade sosyolojik teorinin bir örneği olarak bakacağız (). Birçok Marksist ekonomi vardır, ancak sosyolojik teori üzerine bir kitapta onu ele almanın en uygun yolu budur.

Marksist ekonomi için başlama noktası, daha önceden değindiğimiz kullanım değeri ve değişim değeri kavramlarıdır. İnsanlar her zaman kullanım değerleri yaratmışlar, yani her zaman doğrudan kendi ihtiyaçlarını karşılayacak şeyler üretmişlerdir. Herhangi bir *kullanım değeri* nitel olarak tanımlanır, yani o kullanışlıdır veya değildir. Ancak, bir *değişim değeri* nitel olarak değil nicel olarak tanımlanır. O, uygun kullanışlı nitelikler için gerek duyulan emek miktarına göre tanımlanır. Kullanım değerleri kişinin kendi ihtiyaçlarını karşılaması için üretilirken, değişim değerleri bir başka kullanım değeri için değişime sokularak üretilir. Kullanım değerlerinin üretimi doğal insanî bir ifadeyken, değişim değerleri insanlığı yıkıma uğratan bir süreci harekete geçirir. Kapitalizmin tüm yapısı, metalar, piyasa, para ve diğerleri dâhil, değişim değerleri temelinde yükselir.

Marx için, bir değerın temel kaynağını normal üretim koşullarında ve ortalama beceri ve zaman yoğunluğuyla bir nesneyi üretmek için gerek duyulan toplumsal olarak gerekli emek-zaman miktarı oluşturur. Bu açıklama *emek değer teorisi* olarak bilinir. Kullanım değerinin temelinde emeğin yer aldığı açık olsa bile, bu gerçek, değişim değerleri, metalar, piyasa ve kapitalizm konularına geçildiğinde giderek daha az açık hale gelir. Başka türlü söylenirse: “Değerin büyüklüğünün emek-zamana göre belirlenmesi, bu yüzden, metaların görece değerlerindeki görünür dalgalanmalar altında gizlenen bir sırdır” (Marx, 1867). Emek, tüm değerlerin kaynağı olarak, kapitalizmde kapitalistlerin işçileri sömürmesine imkân tanıyan bir bilinmeyendir.

Peter Worsley'e göre, Marx "sosyolojisinin merkezine –diğer tüm sosyolojilerde bir benzeri olmayan biçimde– sömürü temasını yerleştirir" (1982). Kapitalistler işçilere ürettikleri değerden daha azını öder ve geri kalanı kendilerine alıkoşurlar. İşçiler ve çoğu kez kapitalistler bu sömürünün farkında değillerdir. Kapitalistler bu fazladan değerini kendi zekâları, sermaye yatırımları, piyasa-yı yönlendirmeleri ve benzerinden kaynaklandığına inanırlar. Marx'ın ifadesiyle, "ticaret iyi gittiği sürece, kapitalist de dikkatini emeğin bu külfetsiz ödülüne yönelterek para işlerine daha fazla boğulur" (1867). Özetle, Marx'ın sözleriyle:

Kapitalist, emeğin normal gelişiminin aynı zamanda belirli bir ücretsiz emek miktarını içerdiğini ve bu ücretsiz emeğin kendi kazancının normal kaynağı olduğunu bilmez; bu kategori, yani emek-zaman fazlası onun için hiçbir şekilde mevcut değildir, zira bu fazla kendisinin ücretler içinde ödediğini düşündüğü normal çalışma gününde içermektedir.

(Marx, 1867)

Bu bizi Marx'ın temel kavramı *artıkdeğere* götürür. Bu olgu ürünün değeri ile söz konusu ürünün oluşumu sırasında kullanılan unsurların değeri arasındaki fark olarak tanımlanır. Her ne kadar üretim araçları (hammadde ve âletler, onları elde etmek veya üretmekle ilgili emekten gelen değer) üretim süreci içinde tüketilse de, artıkdeğerin gerçek kaynağı emektir. "Artıkdeğer oranı, bu yüzden, işgücünün sermaye tarafından veya emekçinin kapitalist tarafından sömürü derecesinin kesin ifadesidir" (Marx, 1967). Bu, Marx'ın en renkli metaforlarından birine işaret eder: "Sermaye ölü emektir, yani, vampir benzeri, sadece yaşayan emeğin kanını emerek hayatını sürdüren ve yaşadıkça emeğin kanını daha fazla içen bir şeydir" (1867).

Bu süreç sayesinde gelen artıkdeğer, kapitalistler tarafından, toprak sahiplerine rant ve bankacı-lara faiz gibi ödemelerde kullanılır. Ancak artıkdeğerin en önemli kaynağı kârdır. Kapitalistler bu kârı özel harcamalarında kullanabilirler, ancak bu kapitalizmin genişlemesini sağlamayacaktır. Daha ziyade onlar, bu kârı hâlâ daha fazla artıkdeğer yaratmanın bir temeli haline dönüştürerek girişimlerini genişletirler.

İş genişletmek için daha fazla kâr ve daha fazla artıkdeğer sağlama arzusu kapitalizmi Marx'ın *kapitalist birikimin genel yasası* olarak adlandırdığı şeye iter. Kapitalistler işçileri mümkün olduğu ölçüde sömürmeye çalışırlar: "Sermayenin sabit eğilimi emeğin maliyetini ... sifıra düşürmeye zorlamaktır" (Marx, 1867). Marx, esas olarak, kapitalist yapı ve ahlâkın kapitalistleri gittikçe daha fazla birikim yapmaya ittiğini öne sürer. Emeğin değerin kaynağı olduğu görüşünü esas alırsak, kapitalistler bunu gerçekleştirmek için proletaryanın sömürsünü yoğunlaştırmaya yönelirler. Ancak nihayetinde, artan sömürü kazançları giderek azaltır; sömürünün üst sınırına ulaşılır. Ek olarak, bu sınıra yaklaşırken, hükümet kapitalistlerin eylemlerine sınırlamalar getirmeye (örneğin, işgününün uzunluğunu sınırlayan yasalar çıkartmaya) çalışır. Neticede, kapitalistler başka araçlar aramalıdır ve bunlardan biri insanların yerine makineleri geçirmektir. Bu nispeten kolayca sağlanır, zira kapitalistler zaten bir dizi basit işlemi yerine getirecek makineler istihdam etmek için işçi sayısını azaltırlar. Mekanizasyon ilerledikçe gittikçe daha fazla sayıda insan işsiz kalır ve proletaryadan 'yedek sanayi ordusu'na katılır. Aynı zamanda rekabetin ağırlaşması ve teknoloji maliyetinin artışı kapitalistlerin sayısında giderek azalmaya yol açar. Sonunda, Marx, çok az sayıda sömürücü kapitalist ve muazzam bir proleter kitle ve sanayi yedek ordusunun karakterize ettiği bir toplum tasarlar. Bu uç koşullarda, kapitalizm devrime karşı daha hassas hale gelecektir. Marx'ın ortaya koyduğu gibi, kitlelerin kapitalistler tarafından gaspının yerine "çok az sayıda gaspçının insan kitlesi tarafından gaspı" geçecektir (1867). Kapitalistler, kuşkusuz, kendi ölümlerini engellemeye çalışacaklardır. Örneğin onlar, en azından sömürünün yükünü sömürgelelere kaydırmak için maceracıları destekleyeceklerdir. Bununla beraber, Marx'a göre, bu çabalar nihayetinde başarısızlıkla sonuçlanacak ve kapitalistler kendi ülkelerinde ve ülke dışında isyanlarla karşılaşacaklardır.

Kapitalist birikim yasasıyla ilgili temel husus –kapitalist ve proleter– aktörlerin kapitalist yapı tarafından yaptıkları şeyi yapmaya zorlanmalarıdır. Marx genellikle tekil kapitalistleri eylemlerinden dolayı suçlamaz; o, bu eylemlerin büyük ölçüde kapitalist sistemin mantığı tarafından belirlendiğini düşünür. Bu düşünce onun aktörlerin kapitalizmde genellikle yaratıcı bağımsızlıktan yoksun oldukları görüşüyle tutarlıdır. Ancak, kapitalizme içkin gelişme süreci, bu yaratıcı eylemin nihai yeniden-oluşumu ve bu eylemle kapitalist sistemin devrilişi için gereken koşulları sağlayacaktır.

Marx'ın ekonomik düşüncelerini bir ölçüde ayrıntılı olarak ele alsak da, okuyucu aslında bu ekonomik düşüncelerle ilgilenmediğimizi anımsamalıdır; daha ziyade, bu düşüncelerle, Marx'ın daha temel sosyolojik teorisi hakkında söylenebilecekler nedeniyle ilgileniyoruz.

ÖZET

Sosyoloji açısından hem olumlu hem de olumsuz anlamda ağır basan önemine rağmen, Karl Marx'ın çalışması sosyolojik teorinin gelişimi üzerine tarihsel analizlerde nadiren hak ettiği yeri bulmuştur. Bu kitabın amaçlarından biri sosyoloji tarihinde ona hak ettiği yeri vermektir.

Bu bölüm, Marx'ın Hegel'den hareketle geliştirdiği ve tüm çalışmalarını biçimlendiren diyalektik yaklaşımla ilgili bir tartışmayla başladı. Diyalektiğe ilgi karmaşık felsefi problemlere yönelir, ancak bizim tartışmamız diyalektiğin Marx'ın sosyolojisiyle ve genelde sosyolojik teoriyle büyük ölçüde ilintili unsurlarına yoğunlaşır. Diyalektik çoğu sosyolojik düşünceye hâkim olan nedensel mantıkla karşıtlık içindedir. Diyalektik, diğer şeylerin yanı sıra, toplumsal dünyanın unsurları arasında basit bir neden-sonuç ilişkisi olmadığını vurgular; olgu ve değer arasında açık bir bölünme çizgisi yoktur; ve toplumsal dünyadaki olgular arasında değişmez bölünme çizgileri bulunmaz. Ayrıca, diyalektik, bizim toplumsal ilişkilere odaklanmamız gerektiğini; sadece mevcut olana değil geçmiş ve geleceğe de yönelmemiz gerektiğini; kaçınılmazlıklar bulunduğu fikrine direnmemiz gerektiğini; ve toplumsal dünyadaki çatışmalar ve çelişkilerle ilgilenmemiz gerektiğini vurgular. Marx, komünist toplumun yaratılması yönündeki siyasal ilgisine rağmen, dikkatini diyalektiğe ve kapitalist toplumla ilişkili analizlere yoğunlaştırdı. O, bu eleştiri sayesinde kapitalist toplumun yıkılıp yerine sosyalizmin geçmesinin mümkün olacağını umuyordu.

Marx'ın çalışmasının özünü analiz ederken onun insanî potansiyel analiziyle başladık. Bu, Marx'ın insan doğası anlayışını oluşturur, ancak insan doğası toplumsal ortamdan büyük ölçüde etkilenen bir şeydir. Marx, kapitalizmi insanlığı yozlaştıran bir ortam olarak görürken, komünizm insanlığın kendisini ifade etmesini mümkün kılan bir ortam olacaktı. Marx'ın aktörleri –farklı eylem ve etkileşim biçimleri içinde ifadesini bulan– bilince ve yaratıcılığa sahiplerdir. Burada en önemli husus, insanların varlıklarını sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları nesnelere üretmek için diğer insanlarla ve doğayla etkileşim içinde olma ihtiyaçlarıdır. Önemli olan, bu doğal sürecin kapitalizmin beklenmedik sonuçları yüzünden tersine çevrilmiş olmasıdır.

Kapitalist yapıların insanlarda yol açtığı yıkımlar Marx'ın ünlü *yabancılaşma* kavramının sınırları içinde yer alır. İnsanlar kendi üretici etkinlikleriyle, ürünleri, iş arkadaşlarıyla ve nihayetinde kendileriyle, insanlar olarak kendi içkin doğalarıyla doğal bir ilişki içindedirler. Ancak tüm bu ilişkiler kapitalist yapılarca kırılmaya uğrar. Siyasal bir düzeyde, bu Marx'ı insanları baskıcı kapitalist yapılardan özgürleştirme girişimine yöneltmiştir. Entellektüel bir düzeyde ise, onu kapitalist yapıların doğasını ve bu yapıların aktörler üzerindeki bastırıcı etkilerini incelemeye itmiştir.

Biz kapitalist toplum yapısını farklı açılardan ele alıyoruz. Metaların kapitalizmde oynadıkları rolü ve onların *meta fetişizmi* olarak bilinen süreç tarafından yaratılmasını tartışıyoruz. Gerçeklikte, insanlar kendi hayatları için metalara ve bu metalar için piyasaya muhtaçlardır. Bu kavram daha sonra (Lukács tarafından) şeyleş(tir)me kavramıyla genişletilmiştir; yani, insanlar sadece metarlardan değil aynı zamanda kapitalist toplumun diğer birçok bileşeninden de fetişler yaratırlar. Bu bağlamda, biz sermayeyi kapitalist toplumda en genel şeyleşmiş yapı olarak ele aldık. Ayrıca, kapitalist toplumun –özel mülkiyet, işbölümü ve sosyal sınıf gibi– bazı bileşenleri üzerinde durduk.

Marx, özellikle daha sonraki çalışmasında, bilhassa kapitalist yapılarla ilgilenirse de, onun kapitalist toplumun kültürel yanları, özellikle de sınıf bilinci, yanlış bilinç ve ideoloji hakkında bazı söyleyecekleri vardı.

Bu bölümü Marx'ın genel sosyolojik teorisinin bir örneği olarak bir Marksist ekonomi tartışmasıyla kapatıyoruz. İnsanların onu göz ardı etmeleri için farklı nedenler olsa bile, Marx'ın çalışmasında oldukça güçlü bir sosyolojik teori vardır.